

A KRITIKAI ELMÉLET KORTÁRS FASIZMUS-ELMÉLETEI*

Fejlődés, vita és változás

MICHAEL SCHÄFER

I

Az európai fasizmus története az első világháborút követő társadalmi válságfolyamatokban vette kezdetét, immáron több mint 60 éve. Épp ugyanennyi ideje léteznek magyarázatok és elméletek a fasizmussal kapcsolatosan. A fasizmusra adott számos magyarázat és elmélet között kiemelkedő helyet foglalnak el azok, melyeket a Horkheimer révén 1931-ben megalapozott kritikai elmélet 1934 után megfogalmazott. Ez a többi elmélettel szemben elért helyzet elsősorban a *módszertani célkitűzéseknek* (Honneth 1989, 2) köszönhető, melyek kijelölése majdnem minden társadalomtudomány kutatási diszciplínáinak szisztematikus bevonásával történt.

Fordulópontot jelentett a Társadalomkutató Intézet elméleti és módszertani beállítottságában, amikor Horkheimer átvette a Frankfurteri Egyetem Társadalomtudományi Tanszékét és az intézet igazgatóságát. Az intézet addigi vezetése a politikai gazdaságtan bécsi egyetemi tanára, Carl Grünberg kezében volt. Grünberg a német katedrák első marxista tudósa volt, s mindenekelőtt az *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* c. folyóirat kiadójaként tette ismertté nevét. Vezetése alatt ugyanolyan természetes volt filozófia és empirikus szaktudomány merev szétválasztása, mint az ortodox Marx-értelmezés, s a szocialista társadalomba bekövetkező átmenet mint tudományosan igazolt prognózis elvárása. Ezzel szemben az 1927 óta súlyosan megbetegedett Grünberg leváltásával teret nyert annak a Horkheimernak a széles körű társadalomtudományi képzettsége és pártpolitikai függetlensége, aki, bár eleinte még ragaszkodott a kapitalizmus és liberalizmus marxi formájú kritikájához, semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy a marxizmust teoretikusan differenciálni, módszertanilag pedig bővíteni kell. Ennyiben a második Internacionálé mechani

---

* *Die zeitgenössischen Faschismustheorien der Kritischen Theorie. Entwicklung, Kontroversen und Wandlung*, Filosofische Recks – Eburon, Delft [1991] – Ez a tanulmány 1986-ban készült. A szöveget – „doctoraalscripties”-em rövidített változatát – tartalmilag akkori formájában hagytam, néhány módosuló perspektíva ellenére. (M. Sch.)

kus-dogmatikus Marx-értelmezése ellen irányította kritikáját, alap és fölépítmény viszonyának szűk behatárolása vonatkozásában. Ezenkívül Horkheimer elutasította azt a merész marxi állítást, hogy a történelemnek a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájából következő kvázi-automatikus előremenetele szükségszerűen magával hozza a „helyes” társadalmat, és ezzel minden „jó” erő kibontakozását az emberben. Ezért Horkheimer a materialista elméleti hagyomány számára paradigmaticus módon koncipiálta újra a marxizmust: munkamegosztáson alapuló kutatási programként. Ennek segítségével „aktuális filozófiai kérdésközpontok alapján kutatásokat lehet szervezni, melyekben filozófusok, szociológusok, nemzetgazdászok, történészek és pszichológusok tartós munkaközösségekben társulnak egymással” (Horkheimer 1981,41).

Az interdiszciplináris kutatási program a társadalmi fejlődés kortárs tendenciáinak hangsúlyosan kritikai megragadását tűzte ki maga elé célul, s ebben filozófia és szaktudomány kölcsönös és állandóan dialektikus áthatását és fejlődését inszisztálta. Így különösen előtérbe kerültek bizonyos tartalmak és problémák, melyek magyarázatára az ortodox marxista kiindulás nyilvánvalóan alkalmatlannak bizonyult. Hiszen a huszadik századi társadalomfejlődés egyik legfontosabb jellemzője éppen abban áll, hogy a politikai eszmék és ideológiák olyannyira autonóm módon kezdtek érvényesülni (Bracher 1982), ami messze meghaladta a Marx által egykoron megjósoltakat; s ezt a változást elsősorban a fasizmus demonstrálta. A kritikai elmélet, a nemzetiszocialisták hatalomra jutása miatt, már két évvel Horkheimer bemutatkozó előadása után emigrációba kényszerítve végül reálisan is oly mértékben konfrontálódott a korszak politikai eseményeivel, amennyire ez csak egyértelmű lehetett neomarxista és túlnyomórészt zsidó értelmiségiek számára. A „fasizmus elméletét” megalapozó próbálkozás vált az intézet kutatási tevékenységének talpkövévé, s majdnem minden munkatárs részt vett benne. Mindenesetre, a későbbi szándék¹ ellenére, csak a német nemzetiszoci-

---

¹ Horkheimer „a fasizmus teóriája”-ról tervezett, de soha meg nem valósult könyvében „a német és az olasz ideológiák és intézmények közötti eltérések összehasonlítása” fontos alkotóelemet képzett volna. Ki szerette volna mutatni, „hogy ezek a differenciák nem a lényeghez tartoznak, hanem a felszínhez” (Horkheimer 1985, 162). Egyedül még Neumann-nál található az olasz fasizmus megítélésére való hajlam: A nemzetiszocializmussal ellentétben, ahol is az alkotmányos életet a legszélsőségesebb formátlanság jelöli, Olaszországban a Fasiszta Nagytanács és a monarchia a Ducé-tól teljesen elválasztott és elkülönülő intézmények voltak. Relatív autonómiájuk tette lehetővé Mussolini bukását (Neumann 1984, 554).

A történelemtudományban erősen vitatott, hogy a *fasizmus* olyan típusfogalmat jelöl-e, amely alá a nemzetiszocializmus is besorolható. A fogalmi vitában az álláspontok három különböző csoportba sorolhatók (Hofer 1983, 19 skk. o.; R. Schmidt is, 1985, 41 skk. o.):

(1) Egy generalizáló fasizmus-fogalmat alapjában véve el kell utasítani, mert fátylat borít az előfeltételek, megjelenési formák és a célok fundamentális különbségére, mindenekelőtt a különböző nemzeti és politikai tradíciókra, valamint a heterogén társadalmi-gazdasági föltételekre is. Ezenkívül, a fasizmus fogalmának inflatorikus használata a német nemzetiszocializmus ártatlan színben való föltüntetését

alizmust vizsgálták vagy emlegették, az olasz fasizmust vagy más fasiszta mozgalmakat és rezsimeket soha, hogy egy generikus fasizmus-fogalom célként tételezett analitikus teherbírásáról megbizonyosodjanak, eltekintve néhány, inkább mellékes kivételtől Franz Neumann-nál.

A következőkben rekonstruálni próbálom a nemzetiszocializmussal való elméleti összecsapás fejlődéstörténetét. Ábrázolásom időben behatárolt a második világháború kimenetelével, ahogy a „hatalmon lévő fasizmus” vereségével véget ért „a fasizmus korszaka”. Ezért az 1945-tel történő lehatárolás szükségszerűen kizárja a Horkheimertől és Samuel H. Flowermantól közösen kiadott, az *American Jewish Committee* által támogatott, ötkötetes *Studies in Prejudice* (Előítélet-tanulmányok) tárgyalását, mely ezenfelül már nem viseli magán egyértelműen a kritikai elmélet kézjegyét sem. Egy ilyen – kibővített – elemzés meghaladná jelen fejtegetés kereteit. Vagyis egyrészt annak értékelését, hogy a kritikai elméletnek mint egy közös iskola összefüggésének sikerült-e a fasizmust, pontosabban a nemzetiszocializmust, meggyőző elméleti úton megragadni. Másrészt annak megmutatását is, hogy egy olyan elmélet fejlődése, melyben a nemzetiszocializmus ábrázolása „az (interdiszciplináris) társadalomkutatásra adott horkheimeri követelményeknek való megfelelés egy kritériumaként” (Wilson 1982, 13) fungált, akkor kellett, hogy törést mutasson, amikor Európában a fasiszta hatalom elképesztő méretű kibontakozása elsötétítette a jelen horizontját. Ennélfogva ábrázolásomban a fordulópontnak ott kell lennie, ahol a negyvenes évek elejének vitái a nemzetiszocializmus helyes fogalmáról szétrobbantották a kritikai elmélet

---

eredményezné.

(2) A fasizmus generalizáló fogalma döntő mértékben hozzájárulhatna az európai fasizmus megértéséhez. A tőke instrumentumaként és a monopolkapalista társadalom konzekvenciájaként kell tekintenünk rá. Ebből a társadalmi funkcióból vezethető le a fasiszta ideológiák és rendszerek specifikus reakciós jellege. A nemzetiszocializmust ebből a szemszögből kell interpretálni, s így mint „német fasizmus” jelenik meg.

(3) Egy általános fasizmus-fogalom gondolata támogatandó, de el kell utasítani kizárólagosan társadalmi-gazdasági indoklását. A különböző fasiszta mozgalmak és rendszerek összehasonlítható jegyei elégségesnek tűnnek ahhoz, hogy közös fogalom alá rendeljük őket, az (1) pontban jelölt eltérések egybemosása nélkül. A kétségtelenül megállapítható ellentétekre mint a közös strukturális elemek „gyöngébb illetve erősebb intenzitási fokának modifikációira” kell tekintenünk (Erdmann 1976, 457). Ezért a nemzetiszocializmus struktúráján belüli, történelmi egységétől nem tagadtatik meg a megfelelő jelentés. A fasizmus fogalmának és ennek legitimitásának kimerítő tárgyalásával találkozhatunk Nolténál, aki sokban hozzájárult a fasizmus fogalmának mint sajátos fogalomnak a bevezetéséhez a hatvanas évek nem-marxista irodalmába. Annnyiban, amennyiben a francia, olasz és német fasiszta mozgalmak közötti megegyezéseket kiemelte, egy fontos ponton kérdőjelezte meg a történelmi és politikai tudományokban időnként domináló totalitarizmus koncepcióját (Nolte 1979, 32 skk. o.).

egységét. A Horkheimer által 1941-ben és 1942-ben nyilvánosságra hozott *The End of Reason* illetve *Autoritärer Staattal* a kritikai elmélet új fázisába lépett, amelyben föladódott az interdiszciplináris materializmus módszertani-optimista programja, amint ezt különösen az *Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches* újságföljegyzései és kutatásai mutatták. Az ebben az időszakban megjelenő hasadás a fasizmus genuin filozófiai megközelítése – mintegy az „instrumentális ész általános kritikájának” keretein belül, amint ez Horkheimer *The End of Reason*ja óta kifejezésre jutott – és Franz Neumann történeti forrásokra alapozott tanulmánya, a *Behemoth* között, szimptomája lehetne ennek a fázisnak. Ekkor szakadt szét egy átfogó elmélet egységesítő köteleke, mely közvetíthetett volna az empirikus kutatás és a filozófiai reflexió között. Arra, hogy a *Dialektik der Aufklärung*ban szereplő „Elementen des Antisemitismus” és az antiszemitizmus későbbi, az autoritér személyiség empirikus kutatásakor fölbukkanó tárgyalása közötti diszkrepanciák miképp magyarázzák e tudományelméleti hasadás kiterjedését, más helyütt bőséges magyarázatot kapunk (Jay 1979).

Végül szeretném megmutatni, hogyan alakította át a kritikai elméletet radikális kultúr- és ideológiakritikai történelemfilozófiává Horkheimer és Adorno közös műve, a *Dialektik der Aufklärung*. Kettőjük szemében ez a történelemfilozófia a fasizmus jelenségét nem ítéltette meg „a különböző-idejűség megjelenési formájaként” (Bloch, in Nolte 1984, 182), hanem sokkal inkább egy általában véve totalitáriánusan integrált és manipulált társadalomként volt képes fölfogni. Ezen fasizmus-elmélet – melynek segítségével Horkheimer levonta a fasizmus-vita konzekvenciáit – strukturális magjául az a föltevés szolgált, hogy a fasizmusra, a természet fölötti uralom logikájának mércéjével mérve, mint az emberi önmegvalósítás összefolyamatában megjelenő hosszas negatív-dialektikus fejlődési sor produktumára kell tekinteni. Az önmegvalósítás az emberi és a nem-emberi természet fölötti uralom egyre előrehaladottabb formáiban következik be. Értékelni kell, vajon az „instrumentális ész” ebben az összefüggésben központivá váló fogalma kielégítően karakterizálja-e a fasizmus jelenségét.

II

Egy interdiszciplináris társadalomkutatás eszméje, a kialakuló nemzetiszocialista rendszer elemzésével összefüggésben, kapitalista struktúrák ökonómiai elemzését tette közvetlenül szükségessé. Friedrich Pollocknak, az intézet adminisztratív vezetőjének s egyben képzett közgazdásznak kellett válaszolnia arra a kérdésre, hogy Németország új politikai rendszerének tervgazdasági koncepcióiban a kapitalizmus egy megváltozott szervezeti elve kezdett-e megjeleni. Majd a társadalomkutatás további elemét jelentette az *Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches* átfogó szociálpszichológiai kutatása. Ezt az a pszichoanalitikus Erich Fromm vezette és értékelte, akinek a marxizmus és a pszichoanalízis összekapcsolásáról vallott tézisei eleinte „legalább annyira

(meghatározták) az intézet elméletképzési folyamatát, mint maga az interdiszciplináris program” (Bonß, in Fromm 1983, 27). Frommnak Horkheimer miatt le kellett mondania vizsgálódásainak közléséről a *Studien über Autorität und Familie*-ben, s a pszichoanalízis, az intézetben betöltendő helye körüli vita után, már 1939-ben kiszorult az intézetből. Az intézeten belül Fromm azt tűzte ki maga elé célul, hogy „bepillantást nyerjünk a munkások és alkalmazottak pszichikai struktúráiba” (Horkheimer 1936, 239). Az intézet 1933-as kényszeremigrációjával elveszett a vizsgálati anyag nagy része. A vizsgálat legfontosabb eredménye annak kimutatásában állt, „hogy a munkáspártok támogatóinak 20%-a egyértelműen autoritér tendenciákat juttatott kifejezésre érzéseiben és véleményében” (Fromm 1983, 252). Mindazonáltal Fromm a vizsgálódásaiból nyert becsléssel politikai és tudományelméleti föntartásokba ütközött az intézeten belül. Ez ahhoz vezetett, hogy bár a vizsgálódás a későbbiekben ugyan ösztönzően hatott az autoritér személyiség szado-mazochista ösztönstruktúráját tárgyaló adornói értekezésre, de eleinte semmilyen hatással nem volt a kritikai elmélet fasizmus-elemzésére. Az intézet fasizmus-kutatási programját végül a kulturális keretföltételek legkülönbözőbb elemzései egészítették ki. E föltételekről Marcuse, Adorno, Benjamin és Löwenthal úgy vélekedtek, hogy azok közvetlenül befolyásolták a német nemzetiszocializmus kialakulási folyamatát.

A kritikai elmélet — az intézet igényes interdiszciplináris céljai ellenére — a nemzetiszocialista hatalomátvétel értékelésében először egy nagyon beszűkült politikafogalom és erőltetett ortodox-marxista magyarázat foglya maradt. A politikai, jogi és kulturális formák területe pusztán mint az uralkodó gazdasági viszonyok kifejeződése ábrázoltatott. Így a hatalomátvételt sematikusan fogták föl, a fejlett monopolkapitalizmus logikájának szükségszerűen megfelelő politikai konzekvenciaként. A minden esetben siettető hatás pollocki tézisének Marcuse szándékozott messzire visszanyúló folyamatosságot biztosítani, a nemzetiszocialisták és gondolati elődeik politikai világnézetét tematizálva. Időközben klasszikussá vált, 1934-ben megjelent művében, a *Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung*ban föladatként és az intézet első átfogó nemzetiszocializmus-elemzéseként vállalta föl ezt. A nemzetiszocializmus történetileg „új”, de lényegtelen változás a fölépítményben, az osztálytársadalom védelmében. „A liberális állam totálissá-autoritérré válása ugyanannak a társadalmi rendnek a keretein belül zajlott le. Az ökonómiai alap egységét figyelembe véve kijelenthető: a totális-autoritér államot a liberalizmus *nemzi* sajátmagából: mint saját beteljesedését a fejlődés egy magasabb fokán. A totális-autoritér állam a kapitalizmus monopolista stádiumának megfelelő társadalomszerveződést és -elméletet” (Marcuse 1934, 174–175) állít elő.

Tanulmányának ezen központi tézise alapján Marcuse egy „új politikai világnézetről” beszél (161), melynek társadalmi funkcióját ugyanúgy a liberalizmus bizonyos tendenciáira való reakcióként, mint ahogy annak direkt folytatásaként is fogta föl. Ez a politikai világnézet, így Marcuse, „gyűjtömedencéje minden irányzatnak (...), melyet csak a világháború óta a *liberális* állam- és társadalomel-

mélet ellen” fölhoztak, s amely csak „a totális-autoritér állam konstituálódását” kísérte (161). Mindezekben Marcuse egy ellenirányzatot értett, mely kezdetben „a politika síkjától távoli, a racionalizmussal, az individualizmussal és a XIX.század materializmusával történő összecsapásnak” indult. Ebből aztán „közös front” alakult ki, „amely a világháború utáni időszak mélyülő gazdasági és társadalmi ellentéteivel gyorsan igazolta politikai és társadalmi funkcióit” (161). Az új politikai világnézet lényegi alkotóelemei az „univerzalizmus”, az „élet filozófiája”, a „népi-heroikus realizmus”, az „irracionalista naturalizmus” és az „exisztencializmus” voltak. Exisztencializmuson nem a filozófiai egzisztencializmust értették, hanem a politikai decizionizmust, mely magát úgy definiálta, hogy semmilyen kívülről jövő normát nem ismer el (162 skk. o., 175 skk. o.). Ezek az elemek mind „a ráció egyáltalában-vett uralma elleni támadást” szolgálták (178). Emellett, az univerzalizisztikus népfogalom, így Marcuse, egy „természetes-organikus” egységet és teljességet posztulál, a gazdasági és politikai pártharcok szféráin túl. Ezzel szemben a politikai irracionalizmus annyiban kitüntetett, amennyiben két, önmagában ellentmondó elemet, nevezetesen a politikai cselekedetre való fölhívást és a történelem mint természeti folyamat fölfogását összeköti annak a követelményével, hogy a heroizmust készen tartsa az áldozathozatalra. Az irracionalizmus szociális funkcióját Marcuse szintén teljesen nyilvánvalónak találta: „kötelességteljesítés, áldozathozatal és odaadás, amiket a *heroikus realizmus* megkövetel az embertől, egy olyan társadalmi rend szolgálatában történnek, mely örökké teszi az individuumok ínségét és üdvözülését. Az *értelemnélküliség peremén* bemutatván mégis rendelkeznek egy *racióális* céllal: az élet produkciójának és reprodukciójának jelenlegi rendszerét stabilizálják” (184).

Ebben az összefüggésben Marcuse mindenekelőtt az „etatista-népi konzervativizmus” (Saage 1983, 183) kortárs képviselőit emelte ki, úgy mint Carl Schmittet, Ernst Forthoffot, Otto Kollreuttert, Ernst Krieket és Alfred Bäumlert, akik a totális államot egy univerzalista-naturalista világnézetből vezették le, történeti-politikai konzekvenciaként. Ebben a világnézetben „(többé) nem a *társadalom*, hanem a *nép*” fungál „mint szociális szubsztrátum” (184–185). Tehát a racionalista politika eszméit is elintéztnek vélik a vezér döntésével és az ellenség megjelölésével (ehhez: Benjamin 1964, 124 skk. o.). A decizionizmus – mint az egzisztenciális döntés transzformációja a politika médiumába – azzal a hitvallásával, hogy „szuverén az, aki a rendkívüli állapot bevezetéséről dönt” (Schmitt 1922, 1) a politika racionális elképzelésének radikális ellenfelévé vált.

Marcuse „az egzisztenciafogalmak tudatos átpolitizálásában, az ember liberális-demokratikus koncepciójának mint privatizációnak és bensőségeségnek a tagadásában (Ent-Privatisierung, Ent-Innerlichung)” (Marcuse 1934, 192) mindenképpen valamifajta haladást vélt fölfedezni, mely az államnak ezúton lehetővé teszi, hogy az a politikai totalizálásának és egzisztencializálásának útján a lét tulajdonképpen lehetőségeinek hordozójává váljék. Mégis, mindemellett Marcuse számára a totális állam nacionalista formája retrográd jelenségnek bizonyult, mert a rendelkezésére álló politikai eszközökkel nem vállalkozott a

szolgátság társadalmi föltételeinek fölszámolását célzó „progresszív” kísérletre. Marcusét Walter Benjamin 1936-os kijelentésével kiegészítve, a fasizmus sokkal inkább abban látja — miközben megpróbálkozik „ugyan a proletártömegek megszervezésével, de hozzá sem ér a tulajdonviszonyokhoz — az egyedüli üdvösséget, hogy a tömegek kifejeződésre (és a világért sem jogaikhoz) juthassanak”. A kifejeződés elemei egyedül a valós szükségletek ritualizált magatartásmintákká való kanalizálását szolgálják, melyekben a proletártömegek többé már nem szubjektumként állnak szemben magukkal, hanem inkább — ahogy ezt egyszer Siegfried Kracauer kifejezte — „a tömeg ornamentumaként”, politikai-társadalmi státusuk megváltozása nélkül. A kifejeződés „konzerválása” a fasizmusnál „a politikai élet esztétizálására megy ki következőképp”, mivel „kifejeződés „ és „jog”, a közélet megszervezése kultikus formákban és az egyén politikai jogai szükségszerűen ellentétben állnak egymással (Benjamin 1977, 42).

A liberális gazdaságú kapitalizmus immanens fejlődési törvényeinek elkerülhetetlen következménye a fasizmus, s ez utóbbi, mintegy a tömegek reális (politikai) szükségleteinek és követeléseinek megkerülésével, pusztán látszólag teljesíti ezeket — Marcuse ezen tézise alapvető egyetértésben állt az intézet többi tagjával: Benjammal, Löwenthallal és mindenekelőtt Horkheimerral, aki liberalizmuskritikájában nem ismert határt. Így 1934-ben ezt írta: „Jelenleg semmi esetre sincs választási lehetőség liberális gazdaság és totalitárius államrendezkedés között, mert az egyik szükségszerűen átcsap a másikba. Hiszen manapság a legfontosabb társadalmi segéderők fölötti rendelkezés liberális követelményének további teljesítését éppen az ilyen típusú államrendezkedés biztosítja a leginkább.” (Horkheimer 1934, 230) És 1938-ban, a *Montaigne und die Funktion der Skepsis*-ben így ír: „Az autoritér uralom oka valójában nem az örületben rejlik [...], melyben racionalizálódik, hanem a társadalmi termelés szerkezetében, mely a korszakot uralja és aszerint formálja az emberek jellemét, amilyen helyet elfoglalnak e szerkezetben. Az ideológiák nem primér jellegűek.” (Horkheimer 1938, 35) A liberalizmus legélesebb elítélése mindenesetre egy Irving Fetscher révén publikált (1986, 298–327), eddig ismeretlen Horkheimer-szöveg, a „Die Juden und Europa” egyik előmunkálata. Ebben olvashatjuk: „A fasizmus nem a liberalizmus vége, hanem egy történelmi mozgás szörnyű kezdete, melyből az emberiség győztesen is kikerülhet”, és „a fasizmus elmélete [...] ténylegesen a kapitalizmusé — aktuális formájában”. (303–304) És egy másik, eddig ismeretlen töredékben, a Gunzelin Schmid Noerr által kiadott „Notizen 1935”-ben az olvasható, hogy „a képmutató liberalizmus lényege szerint fasizmushoz” vezet (Horkheimer 1935, 228), mivel a demokratikus szabadság és egyenlőség már jóval 1933 előtt illúzióvá vált a tömegek számára. Marcuséhoz hasonlóan argumentált Horkheimer: „Nem az a bűn pecsételi meg a totalitárius állam sorsát, hogy az emberek alávetik magukat egy diktatúrának, hanem az, hogy ez a diktatúra ellentmond a nép érdekeinek.” (242)

Ha végül még Leo Löwenthal irodalomszociológiai följegyzését, a „Knut Hamsun — Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie”-t is szemügyre vesszük,

melyben Löwenthal 1937-ben a konkrét kultúr- és ideológiakritika hasonló példáját nyújtotta, mint Marcuse 1934-ben, akkor itt is a harmincas évekre jellemző, mindig visszatérő argumentációt ismerhetjük föl. Hamsun természethez fűződő viszonya — így Löwenthal — a „modern világtól” való refúgiummá válik (Löwenthal 1937, 33). A városi élet elutasításának — annak intellektualizmusával és kozmopolitizmusával — megfelel a paraszti élet megdicsőülése, a ritmikus és tradicionális élet az évszakok körforgásában, valamint az individuuum semmisség-érzete a létharc fölötti aktív győzelemről való lemondással egyetemben. A heroikus ezzel összekötött kultusza ill. a mindennemű emancipációs és reformtörekvéssel történő szembehelyezkedés — legyen ez a nőké vagy a munkásoké — a fasiszta mozgalmak ideológiájával korrespondál, „melyekben összekötődnek a vezér, a tulajdon és a törzsökös népiség fogalmai”. (299) Ez az ideológia — és itt esik bele Löwenthal egyébként találó és éleselméjű elemzése azon évek intézeti konszenzusának a hibájába — csupán „a monopolkapitalizmus számára hasznos funkcióval rendelkezik”. (329)

III

A kollektív intézeti projektum 1941 végére egy teoretikusan átfogóbb és differenciáltabb fasizmus-elmélettel állhatott volna elő, mintegy a társadalomkutatással szembeni, eredetileg horkheimeri, interdiszciplináris követelmények teljesítésének kritériumaként. Ez a terv, melynek első eredményeit részben közölte az *SPSS* két utolsó évfolyama, részben elhangzott egy 1941 végi előadássorozaton a Columbia Universityn, mégis megbukott az államkapitalizmus Horkheimerra és Pollockra visszavezethető tézisének vitatott megítélése miatt. A politikai-ökonomiai szempontból uralt elemzésekben nagyon hamar két különböző elméleti pozíció jelentkezett, melyek diszkrepanciája nem kis mértékben hozzájárult a produktivitás bomlásához és az intézet széteséséhez. A másik lényegi ok abban állt, hogy Horkheimer arra a meggyőződésre jutott, miszerint a *ZfS/SPSS* a létező formájában már „régóta nem felel meg saját intencióinak” (Wiggershaus 1986, 335). Az intézet megromlott anyagi helyzete további kiegészítő adalék lehetett, hogy Horkheimer 1941-ben visszavonuljon New Yorkból Los Angelesbe. Itt írta meg — az intézeti kötöttségektől megszabadulván — Adornóval közös könyvét a dialektikáról — ez később a *Dialektik der Aufklärung* címet kapta —, s ezzel megpecsételődött egy egyedülálló folyóirat modelljének a sorsa, mely folyóirat Horkheimer saját szavaival „a humán- és társadalomtudományok egészének” kötelezte el magát (Horkheimer 1985, 152).

Pollocknak és munkatársainak, Kurt Mandelbaumnak valamint Gerhard Meyernak a húszas évek végén—harmincas évek elején keletkezett munkáin — „egy tervgazdasági újrendezés kilátásai”-ról — alapult az a tézis, ami miatt a politika és gazdaság viszonyáról szóló vita kirobbant (Pollock 1932; Mandelbaum 1933; Mandelbaum és Meyer 1934; Meyer 1935). Pollock 1932-ben azt állította —

„a Szovjetunióban folyó tervgazdasági kísérletek”-ről szóló, 1928-ban keletkezett kutatásához kapcsolódván (Pollock 1929) —, hogy a „tervgazdasági elmélet jelenlegi állapota” ugyan nem enged meg „részletekbe menő képet fölvázolni a tervgazdaságról”, de „megvalósításának minden ökonomiai előfeltétele adottnak” tekinthető (Pollock 1932, 26–27). Ebben az időben egyedül a politikai és társadalmi megvalósulás föltételei számítottak nyitottnak és kérdésesnek, illetve az, hogy egy ilyen új rend inkább a tervgazdaság kapitalista, vagy a szocialista formáján keresztül érhető el. A nemzetiszocialista hatalomátvétel hatása alatt és a vele együtt beköszöntő fokozódó fegyverkezés következtében egyre erősebben dirigista, fentről irányított gazdaságpolitikai intézkedések láttán (a „négyéves terv” meghirdetése 1936 augusztusában) Pollock abból indult ki, hogy magamagát válaszolta meg a nyitva hagyott kérdés, s a kapitalista tervgazdaság politikailag is lehetségesnek bizonyult. Ezzel azonban — az intézet eddigi közös ítéletének ellentmondva — a „nemzetiszocializmus” — így Pollock formulája 1941-ből — „egy új rendet” képvisel, melynek gazdasági és társadalmi szerkezetét nem lehet többé a „monopolkapitalizmus” fogalma alá rendelni (Pollock 1984b, 111). Pollock továbbá arra is kitért fejtegetéseiben, hogy a Harmadik Birodalom uralkodó rétege különbözik a „kapitalista korszak”-ban „uralkodó osztálytól”. Utóbbi „társadalmi hatalma (...) primér módon a tulajdonból vezethető le”, míg a nemzetiszocializmus alatt „a mindenkori társadalmi funkció határozza meg valakinek a társadalmi helyzetét” (112). Így a piac és törvényei kiiktatásával éppúgy eltörölték a kereskedelem és a szerződés szabadságát, mint a vállalkozók szabad befektetői tevékenységét. Mivel az árakat éppúgy adminisztratív úton állapítják meg, mint a béreket, az értéktörvény maga is kénytelen szuszpendálódni. Összefoglalásképp Pollock megállapítja, hogy a nemzetiszocializmus alatt „a kapitalizmus minden fundamentális koncepciója és intézménye (...) megváltoztatta funkcióját; az állam beavatkozásai a régi gazdasági rend szerkezetébe már az államkapitalizmusba vezetnek át a monopolkapitalizmust — a beavatkozás intenzitása és tiszta teljessége miatt, a mennyiséget minőséggé alakítva át” (116).

Ez a vélekedés — melyet Pollock weberi értelemben ideáltipikus konstrukcióként kívánt fölfogni — arra a központi tézisére jutott, hogy a nemzetiszocializmus intézeti karakterizálásának, az „ökonómia primátusának” helyére a „politika primátusa” lépett (Pollock 1984b, 124), mert a Harmadik Birodalom szándéka éppen „egy új gazdasági rend fölépítése, amelyben a piacot a parancs helyettesíti” (118). Ez egy interdiszciplináris materializmus-koncepció számára azt a messzire kiható állítást rejtette magában, hogy „az államkapitalizmus alatt a nemzetgazdaságtan mint társadalomtudomány elvesztette tárgyát” (Pollock 1984a, 98). A nemzetiszocialista gazdaságtudósok önfelfogása így annyiban igazolást nyert, hogy „egy parancsgazdaságban a klasszikus közgazdaságtan minden elméleti törvénye ugyanúgy messzemenőleg érvényét veszti, mint a monopolista verseny elmélete” (Pollock 1984b, 125).

Összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségre tettek szert Pollock tézisei a nemzetiszocialista rendszer államkapitalista rendjéről Horkheimer 1940-ben megírt

*Staatskapitalismus*a révén. A mű először 1942-ben jelent meg egy mimiografikus Benjamin-émlékkötetben, a ma ismert *Autoritärer Staat* cím alatt. Írásában Horkheimer az államkapitalizmusból mint a monopolkapitalizmust követő fázisból indul ki – akárcsak Pollock –, mellyel új rendet, a „jelen autoritér államát” értük el (Horkheimer 1987, 294). A tanulmányból jelentékeny konzekvenciák adódtak a kritikai elmélet további elméleti és módszertani fejlődése szempontjából. Hiszen a horkheimeri tanulmány tézise nevezetesen az, hogy a „csupaszhatalom” (304) kedvéért az uralkodó csoportok belezuhanak a „technikai racionalitás” egy fajtájába. Ez szállította azt az érvet – párhuzamosan az ész más helyütt véghezvitt ideológiakritikájával –, hogy föladják a termelési viszonyok megváltozásának a kritikai elméleten belül addig megtámadhatatlan hitét, melynek úgymond a szabadság beálltát kellett volna eredményeznie: „A termelés tervszerű irányítása, a természet fölötti korlátlan uralom a kizsákmányolás végét *eredményezik*. Az ilyen vég nem a haladás gyorsítása többé, hanem kiugrás a haladásból.” (Horkheimer 1987, 307)

Eleinte azonban Franz Neumann, Otto Kirchheimer és Arkadij Gurland szaktudományos területen kifejezetten vitatták a nemzetiszocialista államkapitalizmus politikai természetének Pollock által képviselt tézisének illetve Horkheimer továbbmenő gondolatait. Neumannék, Benjaminnal és Fromm-mal együtt, a munkatársaknak ahhoz a csoportjához tartoztak, mely csak rövid ideig, de teoretikusan annál meghatározóbb módon kötődött az intézethez. Az intézet egyéb munkatársaival szemben mindhárman a német szociáldemokráciában lettek nagyok. Kétségtelenül Neumann-nak volt a legfontosabb szerepe közülük, aki 1942-ben (majd 1944-ben bővített formában) megjelent főművével, a *Behemoth*-tal, az akkori idők számára fölöttébb ismeretgazdag, s az intézet más munkáival összehasonlítva a legátfogóbb elemzését adta a nemzetiszocialista uralmi rendszernek. Ernst Fraenkel, akit az 1941-ben publikált műve, a *The Dual State* (*A párbajozó állam*) révén ismerünk – a nemzetiszocialista rendszer jellegéről vallott minden ellentétes fölfogásuk ellenére is –, „a nemzetiszocializmus első enciklopédiájának” nevezte Neumann kutatásait. És valóban figyelemreméltó, hogy Neumann akkori kortárs tanulmánya sok mindent megelőlegez azokból az interpretációs és teoretikus szempontokból, amelyek a Harmadik Birodalomban meglévő polikratikus uralom kérdését tárgyaló diskussziókban ma is fontos szerepet játszanak (vö.: Hüttenberger 1976, 417 skk. o.). Neumann lényegében együtt argumentál Kirchheimerral, és csatlakozik Gurlandhoz is (aki a *Behemoth* közgazdasági részében közreműködött). Följegyzéseiben és előadásaiban nem tartja szükségesnek „az ökonómia primátusa” elv revízióját. Mivel a nemzetiszocializmust továbbra is a modern kapitalizmus monopolista fejlődési fázisának termékéként fogta föl, ezért a Pollock vitatott koncepciójával történő összecsapásában túlnyomórészt empirikus síkon maradt. Ennek jegyében próbálta meg „a német gazdaság szerkezetének és működési módjának részletes” ábrázolását (Neumann 1984, 274). Argumentációja két ellenvetéssel élt. Az első arra a teoretikus főntartásra hivatkozott, hogy „maga az *államkapitalizmus* fogalma (...)

contradictio in adiecto" (274). A második, a „módszertani kifogás”, az argumentáció empirikus és teoretikus részei között közvetített: „Az új elmélet sérti azt az alaptételt, hogy egy modellt vagy ideáltípust a valóságból kell nyernünk, s nem szabad túllépnünk rajta. Mert hirdetői egy olyan rendszert írnak le, mely teljesen idegen a kapitalizmustól, tehát valójában annak direkt ellentéte, így az egyik realitásból a másikba történő ugrás szükségszerűvé válna. A módszertani kifogás természetesen nem teszi hamissá az új elméletet, de arra kényszeríti, hogy pontos ábrázolásban mutassa ki, miszerint a német kapitalizmus megszűnt létezni. Ugyanis nem lehet pusztán a kapitalizmuson belül jelentkező tendenciákra utalni, hogy föl tudjuk mutatni: e tendenciák szükségszerűen egy ökonómia nélküli hatalmi politikai rendszert hoznak létre; bizonyítani is kell fölfogásunkat minden illető rendszerről.” (275)

Ha Neumann argumentációját szemügyre vesszük, akkor jelentős megegyezéseket vehetünk észre Horkheimerral és Pollockkal abban, hogy a nemzetiszocialista rendszerben jogi és intézményi változások történtek. A nemzetiszocializmus — így hangzik Neumann tézise a harmincas évek közepén keletkezett följegyzéseiben — nem egyszerűen funkcionalizálta a polgári jogot, hanem éppenséggel megszüntette. Fraenkel kortárs tézisével vitatkozva — mely szerint a nemzetiszocialista Németországban egy „kettős állam” uralkodna, nevezetesen egy törvénytisztelő „normaállam” és egy önkényesen eljáró „rendeletállam” —, összefoglalóan a következőket írta Neumann 1942-ben: „Ha az általános törvény a jog alapformája, ha a törvény nem csupán *voluntas*, hanem *ratio* is, akkor nem beszélhetünk arról, hogy a fasiszta államban létezik jog.” (522) Kirchheimer a nemzetiszocialista jogrendről írt följegyzéseivel messzemenően támogatta Neumann téziseit, s a jogrendszer lényeges területein szerinte is megszűnt (*wurde aufgehoben*) a törvény formális és racionális uralma, a direkt utasítás közvetlen hatalma által: „A technikai racionalitás az egész államszervezetet uraló princípiuma nem viseli el egy általános törvényrendszer létét, mely rendszerben a normák csak lépésről lépésre változnak. Az új rendszerben csak provizorikus jellege lehet bármely jogi normának; lehetségesnek kell lennie a norma föltűnés-nélküli megváltoztatásának, szükség esetén visszamenő hatállyal. A Harmadik Birodalomban — ahol a *Vezér* korlátlan törvényadói és rendeletalkotói jogosítványokkal rendelkeznek, s ezeket nagylelkűen vazallusaira delegálja — számos mód létezik erre.” (Kirchheimer 1984, 324–325)

Így azonban úgy tűnt, hogy éppen azokat az intézmény- és jogrendszerbeli változásokat sikerült megnevezni, melyek Pollockot és Horkheimert arra indították, hogy „parancsgazdaság”-ról és „autoritér állam”-ról beszéljenek. Neumann szerint a változások logikája közvetlenül a politikai primátus irányába tűnt tendálni, az ökonómiai primátussal és a társadalmi viszonyok összességével szemben. Csak az maradt számára központi kérdés, hogy „ki avatkozik be, és kinek a kedvéért”: „Ezért az államapparátus fölötti rendelkezés az a sarokpont, amely körül minden más mozog. A politika ökonómia fölötti primátusának ez az egyetlen lehetséges jelentése. Vajon az államnak szét kell zúznia a monopolista

tulajdonosokat, vissza kell őket szorítania a tömegek javára – vagy azért kell beavatkozni, hogy erősítse a monopolista pozíciókat, hogy siettesse minden gazdasági terület teljes betagolását az ipari szervezetek hálózatába?” (Neumann 1984, 312–313) De Neumann más következtetésre jutott, mint Pollock és Horkheimer: „a nemzetiszocializmus egyik funkciója az, hogy a politikai és ökonómiai szabadságot – a tulajdon új segítségnyújtóinak eszközével, paranccsal és igazgatással – nyomja el és semmisítse meg. Ekképpen Németországban minden gazdasági cselekedet az ipari mágnások által vezetett gazdasági konszernek hálójába kerül” (313). Ilyen körülmények között a nemzetiszocialista rezsim egyszerre csak a kibontakozott monopolkapitalizmus termékeként ismerhető föl. Az uralom a nemzetiszocializmus alatt is a termelőeszközök fölötti rendelkezés hatalmához kötött. Azaz Neumann a nemzetiszocialista rendszert „monopolgazdaság”-ként értékelte, egyben – a pollocki államkapitalizmus-tézis bizonyos elismeréseként – „parancsgazdaság”-ként is, és szerinte a legáltalában „totalitárius monopolkapitalizmus”-ként lehetne jelölni (313).

Emögött nem állt semmilyen nagyhatalmú és homogén állam (a nemzetiszocialisták által propagált ideológia ellenére sem), mert Neumann szerint lehetetlen volt „megjelölni egy meghatározott szervet a nemzetiszocialista politikai rendszer keretein belül, mely rendelkezne a politikai hatalom monopóliumával” (542). Végeredményben leginkább négy, egymással rivalizáló, vertikális és szuverén hatalmi csoport tölt be lényegi funkciót az uralmi szervezetben: az ipar, a Wehrmacht, a párt és a mozgalom, illetve a civil polgári bürokrácia. Ez utóbbi állandóan csökkenő befolyással bír, és „semmi (...) más nem tartja össze, mint nyereség, hatalom, presztízs és mindenekelőtt” a – közös bukástól való – „félelem”, s minden közös lojalitás híján, kizárólag „saját érdekeinek biztosításáról gondoskodik” (460). A nemzetiszocialista rezsim a hatalmi csoportosulások „pluralizmusában” és rivalizálásában e módon egy, a vezéri parancsokkal semmiképpen sem föloldott anarchiába jutott. A Vezér döntései – Kirchheimer fölfogásával szemben – tehát nem többek, mint a „négy vezetés között elért kompromisszum eredménye” (542). A nemzetiszocialista rendszer a maga egészében nem „Leviathan”, vagyis a hobbesi politikaelmélet szerint egységes és onnipotens állam, melynek szuverén hatalma még „az emberek közötti konszenzuson, megegyezésen és megállapodáson” (531) nyugodna, s melynek igazolása racionális maradna. Ellenben maga a hobbesi „Behemoth” modell, vagyis az államnélküliség, a teljes törvénynélküliség és az anarchia állapota – mondja Neumann (16). Mindenesetre Neumann a nemzetiszocialista rezsim strukturális fejlődési tendenciái között fölfedezte a rezsim tulajdonképpeni lényegét meghatározó tendenciát, annak lehetőségét, hogy a párt egy napon kisajátítja az ipart. Mivel a bürokráciának nincs többé jelentős súlya, ezért a közeli jövőben már csak két uralkodó csoport lesz: a párt és a Wehrmacht. De egy ilyen típusú új rend – melyet Pollock és Horkheimer az „államkapitalizmus” kifejezéssel illetett – még semmiképp sem jelentené a kapitalizmus végét. Ebben az esetben a nemzetiszocialista Németország belépne „az eredeti akkumuláció egy új periódusába, melyben

a tőke nem a termelési folyamat révén akkumulálódna, hanem erőszak és terror révén, azaz politikai eszközökkel. A rendszer már jelenleg is az akkumuláció több jegyét mutatja föl, pl. az árjásítást, germanizálást vagy a Göring-művek alapítását. Ekkor új tőkésosztály fog keletkezni, és a párt politikai hatalma teljes egészében a termelési folyamatban fog gyökerezni.” (544)

Túlnyomórészt Neumann és Kirchheimer az egyik, illetve Horkheimer és Pollock a másik oldalon nagyjából hasonló végkövetkeztetésekre jutottak párt és gazdaság viszonyának megítélésében, egy „formai és technikai racionalitás”-sal (510) bíró realitás közös konstatálásának hátterében. Mindez az elméleti differenciákat bizonyos fokig fogalmi vitaként láttatta (Wiggershaus 1986). Ennek ellenére összefoglalásképp kijelenthető, hogy a kritikai elmélet a Columbia Universityn végzett projektumszerű nemzetiszocializmus-elemzése óta két nagyon különböző fölfogást követett. Az egyik, mely Neumann, Kirchheimer és Gurland neveivel köthető össze, lényegileg a modern kapitalizmus monopolista fejlődési fázisának szükségszerű termékeként fogta föl a nemzetiszocializmust. Kijelentéseiben messzemenően ortodox marxista, s így az 1933. decemberi Komintern-féle definíció szűkebb környezetébe volt besorolható ez a fölfogás, habár a monopolkapitalizmus és a fasizmus közötti strukturális összefüggést nem *a priori* állította, a szovjet marxista interpretáció módjára, hanem empirikus anyaggal próbálta igazolni. Másrészt ez a fölfogás – marxi bonapartizmus-elméleti elemekre való hivatkozással – fölvette magába a jogi és politikai intézmények bizonyos mértékű önállóságát.² A másik fölfogásra a kritikai elmélet Horkheimer és Pollock körüli belső köre támaszkodott, s kisebb mértékben Adorno és Löwenthal is. Ez a Harmadik Birodalomban egyértelműen a „politika primátusát” látta érvényesülni a gazdaság fölött, s ezen túl a természet fölötti túlnyomórészt instrumentális uralom trendjét vélte megerősítve látni. Ezzel egyidejűleg adott volt egy másik, módszertani és tudományelméleti jellegű ellentét is. Neumann, Kirchheimer és Gurland mindenkor jogtudományos, politika- és tudományelméleti ismereteikkel nyilvánvalóan meg voltak győződve arról, hogy ragaszkodni lehet az intézeti interdiszciplináris munkakapcsolat lehetőségéhez. De mindenesetre ebben nem kívántak a filozófiának központi helyet biztosítani, amint azt Horkheimer eredetileg képzelte. Arra használták a különböző empirikus tudományok instrumentáriumát – s ezt különösen Neumann tartalmas munkája, a *Behemoth* mutatja –, hogy a nemzetiszocializmust teoretikusan legyőzzék. Így több minden szól amellett, hogy a három később érkezett munkatárs intézetbeli munkái nemcsak tartalmi beállítottságukban ragaszkodtak a kritikai elmélet addigi koncepciójához, hanem módszertani orientációjukban is. A kritikai elméletnek a horkheimeri és különösen adornói fasizmus-vita óta képviselt továbbfejlesztése egy olyan rezignált-pesszimista ész-szkepszishez vezetett, amely „nem csupán az egyes

---

² A bonapartizmus-elmélet recepciójához a fasizmus-elméletekkel való összefüggésben lásd különösen Wippermann (1983 b).

elméletek fölvetésének értékében, hanem egyáltalában a tudományos racionalitás emancipációs igényének egészében” (Bonß/Honneth 1982, 13) kezdett kételkedni. Ennek bizonyítékai Horkheimernak direkt a nemzetiszocializmusnak szentelt munkái, a „Die Juden und Europa” és az *Autoritärer Staat*, s ezek olyan mondatokkal mint „a fasizmus a modern társadalom igazsága” (Horkheimer 1939,116), már kevésbé analitikus igényűek, sokkal általánosabb tartalmúak és pesszimiztikusak. A háború után Horkheimer nemcsak a Társadalomkutató Intézetet építette újjá Frankfurtban. Az újjáépítéssel síkraszállt az empirikus társadalomkutatás újjáéledéséért, az egyesült államokbeli tapasztalatok színvonalán. A komor tapasztalatokra és prognózisokra való tekintettel háttérbe szorult az interdiszciplináris program komplex szövevénye, melyben ökonómia, szociálpszichológia és kultúraelmélet differenciált instrumentáriumként állt az elméletképzés és a kutatás rendelkezésére. Ezzel szemben a filozófia, mely akkor még csak „a diszciplinárisan töredezett szaktudományok problémaérzékeny, integráló médiumának szerepére” (Dubiel 1978, 138) szorítkozott, az elé a földat elé került, hogy történelemfilozófiailag megokolja a fasizmust.

IV

A kritikai elmélet önképének változásáról tanúskodik néhány 1939 és 1944 között keletkezett értekezés, amelyek révén, a „világtörténelem egyfajta filozófiai konstrukciója” (Horkheimer/Adorno 1969, 1) segítségével, felelet kerestetett a kérdésre, hogy valójában miképpen kerülhetett csaknem egész Európa fasiszta uralom alá. Ilyen tanulmányok voltak: Horkheimer *The End of Reason* című munkája, amely *in nuce* az 1947-ből való *Eclipse of Reason* előfutára, az *Autoritärer Staat*, s mindenekelőtt az Adornóval közösen megírt *Dialektik der Aufklärung*. E munkáiban Horkheimer föladta a korai kritikai elmélet premisszáit. A kritikai elmélet egészen addig, ha nem is töretlenül (Horkheimer—Pollock, 1937. 9.20; in: Dubiel 1978, 15), egy lineáris és optimista történelmi és fölvilágosodási folyamat mellett, valamint elmélet és politikai gyakorlat — akárhogyan is létrehozott — egysége mellett tört lándzsát.

De nem Horkheimer, hanem sokkal inkább Adorno volt a kritikai elmélet emez új, meghatározó koncepciójának kiemelkedő képviselője, melynek keretében, az instrumentális ész egyfajta kritikájának elmélete segítségével, kifejlesztették a fasiszta uralom új magyarázó modelljét. Mert, Horkheimerral ellentétben, Adorno gondolkodását egyrészt kezdettől fogva annak belátása jellemezte, hogy a fasizmust a civilizációs válság körtünetének kell tekinteni. Ezért azután másrészt meglehetősen kétellyel viseltetett aziránt, amit az intézet Horkheimer által koncipiált programja a fasizmus marxista magyarázatának kísérleteiből és metodológiai célkitűzésekből elfogadott. Adorno azonban akadémiai székfoglalójában, amelyet ugyanabban az évben tartott, amikor Horkheimer előállt interdiszciplináris kutatási programjával, jellemző módon ahhoz ragaszkodott, hogy szaktudományos

kutatás és filozófiai magyarázat között éles választóvonalat kell húzni (Adorno 1937, 334). A Horkheimerral való együttműködés során, amely 1939-től vált intenzívebbé – ekkoriban hagyta el Fromm az intézetet, s lett Adorno az intézet tagja – Adorno szkepsze és negatív-dialektikus gondolkodása annál könnyebben érvényre juthatott. Hiszen Horkheimer számára, akire hatással voltak ama évek reménytelen politikai eseményei, s akit saját, metafizikai pesszimizmustól áthatott korai írásai is előkészítettek erre, nem volt teljesen idegen ez a gondolkodás (Schmidt 1984, 90).

A *The End of Reason*, amelyet Horkheimer a *ZfS* legutolsó, 1941-es évfolyamában tett közzé, nyers vázlatok formájában már tartalmazott egy olyan történelemfilozófiát, amely megkísérelte megadni egy megváltozott észfogalom megfelelő interpretációs kereteit. Már itt erős kétely érvényesült azzal az észfogalommal szemben, amelyet a korai kritikai elmélet még pozitív módon „kritikai instanciának” értelmezett (Marcuse 1937, 16). Az a történelem, melyet egy olyan korban kellett írni, amelyben „a nyugati civilizáció ősi fogalmai megrendülőben voltak”, immár *az ész hanyatlásának története* volt (Horkheimer 1987, 320). Az ész kategóriája, amelyet Horkheimer ekképpen ezen és a későbbi vizsgálódások középpontjába helyezett, egy olyan történelemfilozófia fundamentumát alkotta, amelyben az ész története egyúttal mindig is a szubjektum egy negatív dialektika számára alapul-szolgáló történetének volt tekintendő. Miközben az ész kezdettől fogva a szubjektív önfenntartás orgánusaként jelentkezett, szemben a természet túlerejével, ész és természet – illetően történelemfilozófiai perspektívából – egymással szembenálló pólusoknak mutatkoznak. Az az ész, amely eredetileg még objektív észként, a „természet rendjeinek” alapjául szolgálva és olyan fogalmakkal összekapcsolódva határozza meg magát, mint „szabadság, igazságosság, igazság” (320), szubjektív észként immár „nagy iparok” rendszerében, kizárólag „az eszköz célnak megfelelő optimális alkalmazásában” (322) teszi ezt. De már az ész ősi polgári meghatározásában az önfenntartás volt a behatároló elem (348). Az ész e meghatározása nyomán azután a Horkheimer által eredetileg megfogalmazott cél, nevezetesen egy „ésszerű állapot” elérése is problematikussá vált, mivel az „instrumentális ész” korában ilyen állapot többé nem volt elérhető. Ellenkezőleg: „Az új, fasiszta rend az ész, amelyben maga az ész esztelenségként tárul föl.” (348)

Az 1944-ben befejezett *Dialektik der Aufklärung*gal a prominens kritikai elmélet a negyvenes évek kezdete óta manifeszt elméletváltozása elérte legradikálisabb és következményekben leggazdagabb csúcspontját. Habár Horkheimer és Adorno a fölvilágosodáson gyakorolt kritikájukkal először is „annak pozitív fogalmát akarták előkészíteni, mely megmenti a vak uralomba fulladástól” (Horkheimer/Adorno 1969, 6), de az előszóban bejelentett konstruktív fordulat köztudottan mégis elmaradt. A korabeli események súlya és borzalma Adorno és Horkheimer közös művét sokkal inkább a „distancia-nélküli érintettség és világtörténelmileg készülődő kétségbeesés szindrómájává” tette (Söllner 1979, 190). E könyv, amely manapság a modern és a posztmodern körül zajló viták fényében újból érdeklődésre talált, az észkritikát és a nemzetiszocialista antiszemitizmust egyetlen

ismeretelméleti összefüggésben kapcsolta össze. A harmincas évek igényes programja még a „szaktanok kritikájára vagy folytatására” épült. Horkheimer és Adorno immár azonban azt konstataálta, hogy „ezt a bizalmat föl kellett adniuk” (1), mert a nemzetiszocialisták szörnyűsége zsidóellenes tettei és a tömegek népi paranoiára való hajlama „nyilvánvalóvá tette számukra a jelenlegi teoretikus megértés gyöngéit” (3). „Az antiszemizmus filozófiai östörténetének” fölvázolásával sokkal inkább az antiszemita cselekvés irracionálitása lett vizsgálódásuk témája, amely irracionálitása az egész civilizáció felett uralkodó ész folyamánya: „Ezt az »irracionalizmust« magából az uralkodó ész lényegéből és a képének megfelelő világból vezetik le.” (7)

„Elemente des Antisemitismus” címmel azután Horkheimer és Adorno fölvázolt egy antiszemizmus-elméletet is, amely, hét tételben, különféle magyarázó tényezők decentralizált fölosztását tartalmazza, s amelyet 1949/1950-ben, amint azt az előszóban bejelentik, a *Studies in Prejudice*-hoz csatoltak. Noha az „Elementé”-ben még föllehet az antiszemizmus egy ökonómiai magyarázata, amely persze még a Marx iránti elméleti elkötelezettségből eredt, amint azt Horkheimer 1939-ben a „Die Juden und Europá”-ban kifejtette, azonban az ökonómiai tézis a *Dialektik der Aufklärung*-ban már csak egy elem a többi között. Horkheimer a tanulmányában még határozottan állította, hogy „aki nem akar beszélni a kapitalizmusról, annak a fasizmusról is hallgatnia kellene” (Horkheimer 1939, 115). Immár Adornóval együtt elhatárolja magát a legalábbis egyoldalúan monokauzális ökonómiai magyarázatoktól, amelyek az antiszemizmust csakis a kapitalizmus válságának egy aspektusaként fogták föl.

Hogy távolodás következett be, azt az a fölháborodás is elősegítette, amelyet Horkheimer „Die Juden und Europa” című munkája a német emigránsok egy részénél akkoriban joggal kiváltott.³ Horkheimer azt hangsúlyozta, hogy a fasiszta rendszer elleni harcot nem szabad többé a liberális értékek nevében vívni: „Manapság a fasizmus ellen a XIX. század kapitalista gondolkodásmódjára hivatkozni nem jelent mást, mint arra az instanciára hivatkozni, melynek révén a fasizmus győzedelmeskedett.” (132) A zsidók brutális elnyomása „azt igazolja [...], hogy a régi humanitásnak és vallásnak, s az egész liberális ideológiának semmiféle értéke nincsen többé.” És végül „aki [...] részt vesz egy korlátozó emberi rendszerben, annak nem szabad csodálkozni, ha alkalomadtán maga is korlátozások alá esik” (134). Kivált Gershom Scholem — akit egyébként baráti szálak fűztek Walter Benjaminhoz — nyilvánította ki különösen nyersen egy akkori levelében az elutasítását: „Ez egy teljességgel semmirevaló munka, amelyben egyenesen meglepő módon semmi használható és új nem fedezhető föl. A szerzőnek fogalma sincs a zsidó-problémáról, de még csak nem is érdekli.

---

³ Horkheimer 1967-ben, a szöveg újra kiadásakor is „különösen kínosnak” érezte ezt, mivel olyan megfogalmazásokat tartalmaz, melyek félreértésekhez vezethetnek. Ehhez még: Reichmann 1974, 181 skk. o.

Nyilvánvaló, hogy számára alapjában véve egyáltalán semmi ilyesféle probléma nem létezik. Csakis illendőségből kegyeskedik éppen csak úgy melleleg nyilatkozni róla. Marxnak a *Zur Judenfrage* c. tanulmányával való összevetés – amelyre ugyanis ugyanez áll – nem csupán kézenfekvő, hanem az a szerény véleményem, hogy a szerző ezt a tanulmányt (amely számára nyilvánvalóan igen mélyrehatóan tetszett), mutatis mutandis újfent meg akarta írni.” Scholem legfőbb szemrehányása az volt, hogy az antiszemitizmus marxi megítéléséhez való akkori ragaszkodásában elfelejtődött valami lényeges: nevezetesen szó sem esett a nemzetiszocializmus keretei között élő európai zsidók helyzetéről: „jóllehet, nézetem szerint, ez a valódi probléma: a zsidók kizárása Európából, amelynek értelmét és jelentőségét azonban ő nem látja, s gyaníthatólag nem is láthatja” (in Mayer 1980, 43).

Az intézet tagjai által 1935-ben közösen létrehozott projektum, a *Studien über Autorität und Familie* nem tartalmaz semmi különös említést az antiszemitizmusról, és Marcuse sem ejtett egyetlen szót sem a zsidóüldözésről a „Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung” című tanulmányában. Scholem kritikája tehát annyiban jogos volt, hogy Horkheimer és munkatársai a harmincas években – ragaszkodva a nemzetiszocializmus marxista megítéléséhez és ezzel az antiszemitizmust gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva, vagy azt egyszerűen csöndben az osztályharc széles rubrikájába biggyesztve – messzemenően igazoltak egy viselkedésmintát. „Ez minden marxista és neomarxista fasizmus-elméletre teljességgel érvényes: nevezetesen a hajlam arra, hogy a nemzetiszocialista antiszemitizmusnak, annak fajelméletként megjelenő radikális formájának csekély jelentőséget tulajdonítsanak, egyszersmind pedig a vonakodás attól, hogy Hitlernek az ebben meghatározó jelentőségű világnézetét politikai tényezőként egyáltalán tudomásul vegyék”: „A fasizmusban, azt mondhatjuk, e civilizáció betegsége manifesztálódott; Hitler inkább tűnik szimptomának, semmint oknak.” (Horkheimer 1985, 197).

Az antiszemitizmus jelenségéhez való hozzáállásban először 1939-ben rajzolódott ki változás a kritikai elméleten belül, amikor is kimunkálták egy antiszemitizmus-projektum terveit. Ezt azután 1943-ban mutatták be a nyilvánosságnak. A tanulmányokat, melyeken oly különböző intézeti munkatársak dolgoztak együtt, mint Arkadij Gurland, Leo Löwenthal, Friedrich Pollock és Felix Weil, metodológiai, publicisztikai és tartalmi-politikai megfontolások miatt nem tették közzé. Ezért, mielőtt a *Dialektik der Aufklärung*gal behatóbban foglalkoznánk, először még egyszer említést kell tennünk Franz Neumannról. Neumann *Behemoth*-monográfiájában annyiban távolodott el a kritikai elmélet szűkre szabott föltevéseitől, amennyiben a nemzetiszocialista antiszemitizmusnak addig nem látott figyelmet szentelt, anélkül azonban, hogy a specifikus fajelméletnek megfelelő jelentőséget tulajdonított volna. A nemzetiszocialista antiszemitizmus interpretációja szempontjából Neumann a „Die Ideologie des Antisemitismus” című fejezetben mindenekelőtt három tényezőt hangsúlyozott: „Először is a rasszizmus és az antiszemitizmus az osztályharc pótléka. A hivatalosan

etablírozott, osztályharcot elfojtó népközösségnek szüksége van valamilyen integráló elemre. [...] Másodsor, az antiszemitizmus igazolást kínál a kelet felé történő terjeszkedésre. Csakúgy Hitler önéletrajzában, mint az NSDAP programjában, megjelenik minden fajtestvér idegen uralom igája alól való fölszabadításának követelése; ez pedig kelet felé való expanziót jelent. S végül harmadszor: az antiszemitizmus Németországban a kereszténységnek és mindannak elutasítását fejezi ki, amit az jelképez.” (Neumann 1984, 163–165). Noha Neumann az antiszemitizmus interpretációjában politikai, szociális és vallási okokat is megengedett, a hangsúly mégis mindig túlnyomóan a gazdaságon volt. Számára egyrészt a zsidó tulajdonok kisajátítása csupán módszer volt, amely a „német nép antikapitalista vágyainak elcsöndesítésére” szolgált, másrészt a „zsidóellenes intézkedéseket” csupán azért hozták, hogy „a néptömegeket ösztönözzék, és eltereljék a figyelmüket más társadalmi-gazdasági és nemzetközi folyamatokról” (158–159). E föltételezés Neumann-nál abba a paradoxonba torkollott, hogy noha Németországban egyfajta latens antiszemitizmus széles körben elterjedt, azonban „magának a népnek a spontán antiszemitizmusa [...] továbbra is gyöngé”. Hiszen jellemző, hogy „a szakadatlan propaganda ellenére, amelynek a német nép évek óta ki van téve, egyetlen kimutathatóan spontán zsidóellenes akciót nem hajtottak végre olyan személyek, akik nem az NSDAP-hez tartoznak” (159). Könyvének második kiadásában, amely mindenestre akkor jelent meg, amikor Neumann már nem volt az intézet tagja, azt hangsúlyozta, hogy „az antiszemita ideológia és gyakorlat” mindenekelőtt annak eszköze, hogy a végső célt, a „szabad intézmények, vélemények és csoportok elpusztítását” elérhessék. Ezért a nemzetiszocialista antiszemitizmus csupán a jéghegy csúcsa a terrorból: „A zsidókat kísérleti állatként használják, hogy tesztelhesék az elnyomás módszereit.” (582)

Ahogy Neumann 1942-ben, úgy a *Dialektik der Aufklärung*ban Horkheimer és Adorno is az antikapitalista érzések bűnbakjának tekintették a zsidókat, hiszen azok, patriarchális vallásuknak megfelelően, a városi, polgári és, végső soron, ipari viszonyok megjelenítői voltak. Kapitalista életformát terjesztettek mindenfelé, s magukra vonták azok haragját, akiknek ez alatt szenvedniük kellett. A kapitalizmus „kirekesztő, partikuláris jellegét most saját magukon tapasztalták meg” (Horkheimer/Adorno 1969, 184).

Szemlélődésük homlokterébe azonban most már egy olyan elemzés került, amely az antiszemitizmust egy az „egész természetet mint növekvő mértékben eldologiasító” spirálnak szerves alkotórészeként fogta föl (249). Ez annyiban nyomta el a kritikai elmélet eddigi ökonomista föltevését, amennyiben a segítségével könnyed, kárörvendő stílusban, az analitikus elméleten messze túlmenően, a zsidók üldözéséért a felelősséget maguknak a zsidóknak a nyakába varrták. Az antiszemitizmust ezúttal, Horkheimer és Adorno nyomán, történelmi-genetikai és így fundamentálisabb kategóriákban kellett megragadni. Hiszen az antiszemitizmus egy kifinomult rendezőelvet jelenít meg, sőt, a civilizáció egyfajta rituáléját, amely a természet fölötti uralom cselekedetei révén jön mozgásba, s a fasizmusban jut el következetes beteljesüléséhez (153). Ez az állítás, amely a

marxista elméletet, Lukács eldologiasodás-elméletére hivatkozva és freudi, weberi, de mindenekelőtt nietscheánus gondolati motívumokat fölhasználva, ha nem is föladta, de jelentősen túllícitálta, a *Dialektik der Aufklärung* általános elméletében hozta össze a két szerzőt. E mű a fölvilágosodás és a természet fölötti uralom „dialektikus összekuszálását”, egyszersmind pedig az instrumentális ész apoteózisát helyezte előtérbe.

Több ortodox és „nyugati” marxista véleményével ellentétben, akik Nietzscheben „csak az ész prefasiszta gyilkosát” látták és látják (Pütz 1974, 175), akinek filozófiájában csupán egyfajta heroikus „irracionalizmus” tudatos megdicsőülése menne végbe (Lukács 1954, 24), Horkheimer és Adorno az ellenkezőjét tanúsították róla. Éppen ő „ismerte föl a fölvilágosodás dialektikáját, (és) fogalmazta meg azt az uralomhoz való meghasonlott viszonyában, amit Hegel óta kevesen tettek meg” (Horkheimer/Adorno 1969, 50). Ekképpen alapvetően Nietzsche volt az, akinek a kritikai elmélet számára ezután utat kellett mutatnia, miután a nyugati történelem marxista logikája [...] negatív előjelet kapott. Mindez a fölvilágosodáson gyakorolt kritika jellegén válik világossá, amely, ahogy Nietzsche-nél is, az alkalmazott fölvilágosodás excesszív megvalósulása ellen irányult. Az ebből következő dialektika ugyanis principiálisabb természetű volt, s ezzel a történelmi fölvilágosodást alapvetően kérdőjelezte meg.

Nietzsche már a *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* c. korai írásában utalt a „teoretikus ember” magát önállósító tudatának következményeire, amely az ő számára a szókratészi gondolkodás kifejeződése volt. Szókratésznál, mondja Nietzsche, akinél a fölvilágosodás példaszerűen testesül meg, a logikai-racionális mozzanat egyoldalúan lett kifejlesztve. S vele kezdődött az ész kora is, amikor minden indulat a „létező” racionális fölosztásának és a fölötte való uralomnak akarásává alakult. E gondolkodásnak felel meg végül is az évszázadokon át manifesztálódó eleven optimizmus, „a teoretikus ember vidámsága” (Nietzsche 1978, 81).

A „szókratészi fölvilágosodáson” gyakorolt kritika Horkheimer és Adorno számára is a „fölvilágosodás fáradhatatlan önpusztításának” (Horkheimer/Adorno 1969, 3) tematikájaként volt konstitutív, sőt élesebben: egyenesen az emberi civilizáció történetének egyik jellemvonásaként. Kant a fölvilágosodási folyamatot még derűlátóan határozta meg: mint „az ember maga okozta kiskorúságából való kilábalását”, mint az arra való képtelenséget, hogy „az ember a saját értelmével egy másik vezetése nélkül éljen”, az ész pedig kétségek nélkül az emberi faj fejlődéséhez és előrelépéséhez rendelte. Ezzel szemben a *Dialektik der Aufklärung* szerzői számára a kanti definíció csupán a fölvilágosodás egy utolsó, vészterhes szakaszát jellemezte: „A fölvilágosodás filozófusai az ész nevében intéztek támadást a vallás ellen: az, ami őket leterítette, végső soron nem az egyház volt, hanem magának az észnek a metafizikája és objektív fogalma, saját erőfeszítéseik hatalmának forrása.” (Horkheimer 1985, 27). Mert nem csak az újkori fölvilágosodás volt a szerencsétlenség bölcsője, amint az ész nevében megkérdőjelezte az egyház és a hagyomány által a fölé rendelt struktúrákat és társadalmi kötelékeket.

Hanem egy sokkalta átfogóbb értelemben az emberi önfenntartás egyfajta negatív dialektikának alapul szolgáló folyamata is, mégpedig a természet fölötti uralom mind előrehaladottabb formái révén. Horkheimer és Adorno megpróbálták Odyszeusz mítoszában kimutatni, hogy az uralom e folyamata a nyugati emberiség eredetéig visszavezethető. A homéroszi hős „a polgári individuum [...] ősképe” bizonyult (Horkheimer/Adorno 1969, 50), aki furfangos manipulációkkal kivonta magát „a mitikus szörnyek hatalma alól” (54). Az uralkodási elv funkciójának eme meghatározása, amely viszonylagossá teszi a mítosz és a fölvilágosodás közti különbségtételt, végül a következő kettős tételbe torkollott: „Már a mítosz is fölvilágosodás; és: a fölvilágosodás visszaüt a mitológiára.” (6) Ekképpen a mítosz és a fölvilágosodás így fölfogott dialektikája „a szubjektívnek a természetre való kivetítéseként” a természet alávetését célozta, hogy az ember szolgálatába hajtsa azt: az emberi értelem, „amely győzedelmeskedik a babonákon, parancsoljon a varázstalanított természetnek. [...] A tudás, amely hatalom, nem ismer korlátokat, sem a kreatúra rabszolgasorba döntésében, sem a világ urai elleni szolgálatkésztségben. [...] E tudás lényege a technika. Nem fogalmakra és látomásokra vonatkozik, nem a belátás boldogságára, hanem a módszerre, mások munkájának kihasználására, a tőkére. [...] Amit az emberek meg akarnak tanulni a természettől, az nem más, mint annak fölhasználása avégett, hogy fölötte és az emberek fölött a végsőkig uralkodjanak. Semmi más nem számít.” (10)

E meghatározás alapján festi le mindkét szerző, ha különböző szinteken is, az univerzális uralomviszonyt, amely az ipari korszakban — a természet fölötti technológiai uralom teljességével — totális politikai regresszióban nyilvánul meg. Ennek legszélsőségesebb és leginkább előrehaladott formájaként lépett színre a fasizmus, amely hosszú, a civilizáció segítségével elfojtott bűvópatakszerű története után, arra törekedett, hogy „az elnyomott természet uralom elleni lázadását közvetlenül az uralom számára tegye hasznossá” (31). Ebben a kontextusban Horkheimer és Adorno számára a fasiszta hatalmasok többé nem egyszerűen egy kapitalista társadalmi rendszer lelepleződéseként mutatkoztak meg, hanem a fölvilágosodás áramába illeszkedő hosszú fejlődési sor ideiglenes termékeként. Így „az egész termelésre rátelepülő kommandók koncentrációjával [...] a társadalom újra a közvetlen uralom szintjére süllyedne” (241). Ők voltak ennél fogva a „maradékaltanul fölvilágosultak”, az instrumentális ész tiszta képviselői, akik mindent, a hit maradványait is a totális uralom eszközévé tettek: „A hit paradoxona végül csalássá korcsosul, a huszadik század mítoszává, irracionalitása pedig racionális rendezvényé a maradékaltanul felvilágosultak kezei között, akik a társadalmat amúgy is barbárságba döntik.” (26)

Horkheimer és Adorno könyve megmutatja, milyen „heurisztikus értéke” (Nauta 1986, 303) lehet a dialektikus módszernek. Képes egy bizonyos tényállást a lehető legteljesebben megragadni és éles világossággal megjeleníteni. Közben ilyen ragyogó elemzések sikerednek. Hogy mégis betarthassák a dialektikus sémát és annak állítólagos szabatosságát, mindkét szerző egy olyan egydimenziós, apodiktikus és finalisztikus eljárásmodot tartott szükségesnek, amelynek

érdekében a történelem sokszínűségét és komplex jellegét a megengedhető mértéken fölül szűkíteniük és rövidíteniük kellett. Ebben az összefüggésben ezért roppant problematikus továbbá a modern társadalom egy olyan észfogalom segítségével történő leírása, amely instrumentumként regredál, s kategóriáiban sem a társadalmi átalakulást, sem a modern világ komplex fölépítését nem ragadja meg. Ezért szükség lenne a modernnek és az ahhoz tartozó racionalitás-fogalmaknak belső differenciálására, ami lehetővé tenné a racionalitás különféle konkretizálódásainak jellegzetes társadalmi és intézményi kontextusokban történő kidolgozását. Eközben vegyük alapul a nemzetiszocialista Németország uralmi szerkezetének manapság messzemenően elismert empirikus kutatási eredményeit. Ekkor megmutatkozik, amint már Neumann és Kirchheimer is kifejtette, hogy még egy a liberalizmusban otthonos, viszonylag nagyszabású racionalitás-potenciállal szembeni bizonyosfajta ambivalens hozzáállással sem kell a nemzetiszocializmus értelmezésének szükségszerűen ellentmondásos hatással lennie a racionalitás koncepciójának egészére. Neumann és Kirchheimer még rá tudtak mutatni a nemzetiszocializmus pusztításának lényegére. Horkheimer és Adorno – a fasizmus-vitában használt – a szubjektív észt instrumentális észként regredáló koncepcióval már csupán abban a helyzetben voltak, *hogy* megmutassák: a totálisnak gondolt instrumentalizálás szükségszerűen érint *minden* a társadalomra és az észre vonatkozó reflexiót.

Saját iskolájuk tapasztalati eredményeivel nem törődve, s így mindenfajta történelmi kontroll alól kibújva, Horkheimer és Adorno azon probléma elé került, hogy minden fasizmus-elméletnek „először meg kell bizonyosodnia az alapjául szolgáló történelmi tényállásokról, hogy egyáltalán kötelező erejű kijelentéseket tehessen a fasizmus karakteréről” (Schieder 1968, 440). Egy olyan elmélet, amely az „instrumentális észt” a fasizmus egyik lényegi szempontjaként állítja középpontba, elveszíti látóköréből azt aényt, hogy a fasizmusban sok sajátos elem az érintett országok sajátos körülményeire adott partikuláris, szélsőséges és történelmileg specifikus reakciót jelenít meg. Ezenkívül Horkheimernak és Adornónak figyelembe kellett volna vennie, hogy fasiszta mozgalmak és rezsimek nemcsak fejlett ipari, hanem túlnyomórészt agrárországokban is voltak, amelyek ismét egész más uralmi szerkezetekhez tartoztak: „Az ipari és mezőgazdasági reakcióból összekeveredett olaszországi fasiszta mozgalmat nyilvánvalóan nem lehet minden további nélkül összevetni olyan agrárországok fasiszta mozgalmaival, mint Románia és Magyarország; s bizonyosan nem azonos az erősen iparosodott Németország fasizmusával sem.” (446) Mivel tehát a fasiszta mozgalmak és pártok a két világháború között olyan országokban jöttek létre, amelyek társadalmi-gazdasági szempontból erősen különböztek egymástól, ezért az egyes fasiszta ideológiákban is föllelhetők kétértelmű elemek: „antiszocialista és antikapitalista, antimodern és jellegzetesen modern, szélsőségesen nacionalista és alapvetően transznacionális” mozzanatok (Wippermann 1983, 197). Ezért nem helyes (ahogy ez ortodox-marxista oldalon újra meg újra megesik) a fasizmust alapvetően a kapitalizmus jellegzetes uralmi formájának, vagy éppen fejlődésének

bizonyos szakaszában annak pótlékeként meghatározni. Még ha vitathatatlan tény is, hogy fasiszta mozgalmak a kapitalizmus talaján is keletkeztek, a mai napig nem sikerült megállapítania a faszizmuskutatásnak – ahogy azt Wippermann legfrissebb tanulmányában joggal állapítja meg –, hogy „a fasizmus általában kapcsolatba állítható-e a kapitalizmus vagy a modernizációs folyamat fejlődésével, azok bizonyos stádiumában” (202).

Ha mármost Horkheimer és Adorno a nemzetiszocialista rendszert olyan társadalomként fogta föl, amely gazdaságilag, politikailag és katonailag az előrehaladott racionalitás csúcsán áll, megnyílt az út az „instrumentális ész” fogalmában központivá vált absztrakció lehetősége előtt is. Ez ahhoz volt szükséges, hogy a negyvenes években kialakult elméletalkotást a nyugati kapitalizmusra is kiterjesszék. A fasizmus, saját magát a kapitalizmustól önállósító tendenciáival nem volt annak közvetlen orgánumának tekinthető. Mégis, a két szerzőnek továbbra is ragaszkodnia kellett ahhoz, hogy a kapitalizmus és a fasizmus viszonyának folyamatossága ugyan nem „elsősorban a történeti termelési viszonyok alapján”, de „a nembeli történelmen mint a természet fölötti előrehaladó uralom történetén alapulva” fönnáll (Brandt 1983, 153). E marxista elméleti maradvány kapcsán, mely szerint a kapitalizmus és a fasizmus társadalmi formákként továbbra is szükségszerűen egymásba kapcsolódnak, Horkheimer és Adorno számára ama meggyőződésnek is ki kellett rajzolódnia, hogy a fasizmus katonai vereségével még semmi esetre sem nyílna meg az út egy humánusabb társadalom előtt. Hiszen a fasiszta rezsimnek kapitalista országok általi katonai leverése semmiképpen sem vetne véget a kapitalizmusnak, amely végül is élen járt az instrumentális ész diadalmenetében. Egy jobb társadalom szubsztanciáját, annak „tudatosan alakított szubjektumaival”, az ő szemükben nemcsak a fasizmus, hanem már egyáltalán a polgári világ fejlődése is elpusztította. A kulturális ipar, amely „a manipuláció és az öngerjesztő igények körforgása” révén (Horkheimer/Adorno 1969, 129) megerősíti az embereket kiskorúságukban, nem szolgálja ezt kevésbé hathatósan, mint a nemzetiszocialista propaganda, csak éppen nyílt erőszak nélkül boldogul: „Németországban a fasizmus kirívóan xenofób, kultúraellenes, kollektivistá ideológia jegyében győzött. Most, amikor pusztasággá teszi a Földet, a népeknek harcolniuk kell ellene, nincs más kiút. De mikor mindennek vége lesz, nem szükségszerű, hogy szabadságpárti eszmélés terjedjen el Európa-szerte, a nemzetek lehetnek éppoly xenofóbok, kultúraellenesek és álkollektivisták, mint amilyen az a fasizmus volt, amely ellen harcolniuk kellett. Annak veresége sem állítja meg szükségszerűen a lavinát.” (232)

Így aztán Horkheimer és Adorno kevés vigaszt merített abból a győzelemből is, amelyet a szövetségesek mértek a zsidóüldözések és zsidómegsemmisítések Harmadik Birodalmára. Horkheimer már 1939-ben nyomorúságosnak nevezte a zsidóknak a második világháborúhoz fűződő reményeit, mivel „a munkanélküliek és a kispolgárok serege [...] Hitlert az egész Földön antiszemitizmusa miatt kedveli, s az uralkodó osztály magja is együtt tart velük e szeretetükben” (Horkheimer 1939, 132–134). Ekképpen a *Dialektik der Aufklärung* háború után

írt zárófejezetében, Adornóval együtt, megállapítja, hogy a nemzetiszocialista propaganda tartalma, sőt maguk a tettek is kevésbé fontosak, mint az alapjukul szolgáló „címkéző mentalitás”. Ennek oka abban a paranoiás, hibás projekcióban rejlik, amely immanensen rejtőzik a természet fölötti uralomban: „Nem is az antiszemita címke antiszemita, hanem már maga a címkéző mentalitás. Minden düh ama különbségtételre, amely e mentalításban teleologikusan benne rejlik, a természet fölötti uralom leigázott szubjektumainak *ressentiment*-jaként áll ugrásra készen a természetes kisebbség ellen, még ha elsőként éppen a társadalmi kisebbséget fenyegeti is.” (Horkheimer/Adorno 1969, 217) Az antiszemitizmus, amely egy mind totálisabbá váló világban – vagy ahogy Marcuse egyszer később fogalmazott: egy „egydimenziós világban” – a „nem-azonos” likvidálásának modelljává lett, a jövőt a *Dialektik der Aufklärung* szerzői számára komor fényben láttatta. Nem azért, mintha azt hitték volna, hogy az uralom és az elnyomás fasiszta formái pontosan úgy visszahozhatók lennének, hanem mert azt hitték, hogy azokat helyettesíthetik az elnyomás szublimáltabb és anonimabb formái is.

V

Szisztematikusan és történetileg összefoglalva elmondhatjuk: a kritikai elmélet korabeli faszizmus-vitájából kiviláglik, hogy a negyvenes évek kezdete óta nem beszélhetünk a faszizmus egységes megítéléséről. A faszizmus-fogalom körüli vitában Horkheimernál és Adornónál találhatunk egy – szemmel láthatóan Pollock „nemzetiszocialista államkapitalizmusról” szóló autonómabb elméletének befolyása alatt álló, valamint Horkheimer hasonló, de általánosítóbb „autoritér állam”-elméletével inkább megegyező – filozófiai fogalmakkal exponált, „transzpolitikai” változatot.⁴ Mindenesetre e változat csak elsimító absztrakciók árán jöhetett létre. A tudományos megismerés addig meglévő optimizmusáról való lemondás kifejeződése ez, egyfajta kétségbeesett alapállásból következett, amely

---

⁴ Itt a Dubiel és Söllner által 1981-ben átvett (1984²) kuhn tipologizálási próbálkozásokra utalok. Kuhn – ismét csak szorosan követve Noltét (1984, 50 skk. o.) – olyan szisztematikus kritériumoknak megfelelő klasszifikációkat javasol, melyekbe a különböző faszizmus-elméletek besorolhatóak. Így az első fogalompárnak azt kell tisztáznia, hogy a faszizmust egy meghatározott történeti-politikai kontextusba kell-e állítani (*a politikain belül*), vagy egyszerűen csak az emberi természet szélsőséges megnyilvánulásaként, ennél fogva egyetemes történelmiként érvényesülne (*transzpolitikaiként*). A második fogalompárnak azt kell tisztáznia, vajon a faszizmus nemzeti jellegét (*szingularizálólag*), vagy inkább nemzetközi és korszakhoz kötött jellegét (*generalizálólag*) kell kiemelni. Végül a harmadik fogalompárnak mindenkor meg kell határozni, hogy a fasiszta rezsimnek önálló szerep (*autonómként*), vagy inkább instrumentális jelleg (*beteronómként*) tulajdonítható (Kuhn 1973, 27 skk. o.).

a különféle társadalmi jelenségek közötti különbségeket elhalványította. Ama „pozitív továbbalakítás nélkül, amely az összes tudományterületről származó legmodernebb fölismerések hasznosítása útján megy végbe”, s amelyet kezdetben még Horkheimer is szorgalmazott (Horkheimer 1985, 143). E változat híján van azon explicit fogalmiságnak, amely lehetővé teszi egy olyan jelenség kielégítő elemzését, mint a fasizmus. Ezzel szemben egy konkrétan történeti-politikai és nemzetállami (a politikain belüli és szingularizáló) fasizmus-elméletet fejlesztett ki a Neumann köré gyülekező csoport, s a háború előtt Marcuse is, aki mindenesetre másképpen határozta meg az államnak ill. otlletének szerepét. A nemzetiszocializmus különleges jellegét a fölvilágosodás ellen irányuló tendenciájával egyetemben elismerve, azt mégis mindig heteronóm módon – azaz a monopóliumra törekvő kapitalista társadalom termékeként – értelmezték. Egyébként ebben van e fasizmus-elmélet legnagyobb gyöngéje, hisz képviselői e magyarázattal egyúttal azt is hitték, hogy ráleltek egy a fasizmust determináló és mindent meghatározó őskora. Egy olyan elméletnek, amely a fasizmus monopolkapitalista aspektusait fetiszizálja, figyelembe kellett volna vennie – függetlenül attól, hogy a fasizmus csak néhány kapitalista országban volt sikeres –, hogy a különféle tényezők, mint pl. a gazdasági struktúrák, a politikai intézmények, a nemzetállam története és politikai ideológiák befolyásolják és kölcsönösen változtatják egymást. Csak ez a fölismerés vezethet a mindenkori fasiszta uralmi forma kielégítő elméleti megragadásához. Semelyik, pusztán egyetlen tényezőre korlátozódó magyarázat nem elegendő, és soha nem is lesz az.

Egy ezzel szemben időrendi-történeti fölsoztás viszonylag problémamentesnek mutatkozik. Arra az egyszerű tényre kell irányulnia, miszerint minden elmélet rákényszerül, hogy elfogadjon gyakorlati változtatásokat. A fasizmus történetében a kritikai elmélet fejlődése és átalakulása szempontjából fontos mérföldkő volt a nemzetiszocialisták németországi hatalomátvétele és a második világháború kitörése. Ezek az események a fasizmus-jelenség fölötti teoretikus győzelem szempontjából kezdetet és új orientálódást jelentettek.

Ha van a kritikai elméletnek a harmincas években érvényesülő fasizmus-elméletében valami közös nevező, akkor az nem más, mint Marcuse 1934-ben megfogalmazott iránymutató elképzelése: „A totális-autoritér állam a kapitalizmus monopolkapitalista stádiumának megfelelő szervezettel és elmélettel szolgál a társadalomnak.” (Marcuse 1934, 175) Horkheimer 1939-ben, az időközben klasszikussá lett szentenciájával, mely szerint „aki nem akar beszélni a kapitalizmusról, annak a fasizmusról is hallgatnia kellene” (Horkheimer 1939, 115), még egyszer igazolta a „Die Juden und Europa” genuin marxista téziséét. Azonban a fasiszta uralom univerzalizációjától való félelem, amelyet a háború kitörése hívott elő és amely kifejezésre jut a tanulmányban, már jelezte a történelemfilozófiai fordulatot. Horkheimer 1940-ben írott értekezése az „államkapitalizmusról” – 1942-ben *Autoritärer Staat* címmel jelent meg –, már akkor fontos előmunkálat volt azokhoz a tanulmányokhoz, amelyeket 1941-ben az intézetben végeztek a nemzetiszocializmusról. Horkheimer értekezése, a nemzetiszocialista államkapita-

lizmusról szóló pollocki elmélet bevonásával és Horkheimernak „az ész végéről” való fölfogásával együtt, előrejelezte a történelemfilozófiai utat, melyet többé nem Marx, hanem immár nem elhanyagolható módon – Nietzsche neve fog jelezni. A technikai civilizáció kritikája a politikai gazdaságtanon gyakorolt kritika helyébe lépett, és a szovjetunióbeli sztalin rendszer megalkuvásmentes elutasítása az „eljävendő állapotokra” vonatkozó reménységet is elvontta, de mindenesetre „helyhez nem köthetővé” tette (Habermas 1985, 59). A sztalin rendszert Horkheimer az „instrumentális ész előretörésében mutatkozó negatív konvergenciáról” szóló elméletének keretei között (Beyme 1984, 52) a fasiszta rendszer közelébe helyezte (anélkül, hogy eközben explicit módon megfogalmazott volna egy faszizmus-elméletet, amint azt a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején-közepén liberális-demokrata faszizmusteoretikusok megtették).⁵ Ami a negyvenes években a Horkheimer köré csoportosuló kritikai elmélet szűkebb körének még hátramaradt, az „az ész és az uralom összefonódását denuncióló, radikális észkritika” volt. Ezúton kellett magyarázatot nyerni arra, hogy „az emberiség, ahelyett, hogy egy valódi emberi állapotba lépne, miért süllyed újfajta barbárságba” (Horkheimer/Adorno 1969, 1). Ezzel szemben a Neumann körül állók nem osztották – Lukács szavaival – a „belső kör mérhetetlen pesszimizmusát” és annak politikai implikációit. Ők még a negyvenes évek elején kísérletet tettek arra, hogy a „totalitárius monopolkapitalizmusról” (Neumann) és az „államilag intézményesített monopolkapitalizmusról” (Kirchheimer) kialakított koncepciójukban a régi, az intézet által elfogadott, a „gazdaság primátusát” állító marxista föltételezést védelmezzék. Eszerint a nemzetiszocialista rezsím erősödő terrorja a „németországi kapitalizmus ellentmondásainak pusztán egy magasabb szintjét fejezi ki [...], még akkor is, ha emez ellentmondásokat a bürokratikus apparátus és a népközösség ideológiája leplezi” (Neumann 1984, 278).

---

⁵ Marcuse *Vernunft und Revolution* c. könyve 1941-ben jelent meg angolul. Ebben „szembeszáll azzal az angolszász országokban uralkodó nézettel, hogy Hegel filozófiája, különösen államelmélete a fasiszta és nemzetiszocialista ideológia direkt forrásai közé lenne számítható”. Itt – akárcsak 1934-es tanulmányában – még csak a fasiszta rendszerre érvényes a totalitarizmus fogalma. Az 1954-ben csatolt utószóiban azonban már a szovjetre is: „A faszizmus és a nemzetiszocializmus veresége nem szüntette meg a totalitarizmus tendenciáját... A sztalin társadalom nem (volt) kevésbé represszív, mint a kapitalista, csak sokkal szegényebb.” (Marcuse 1982, 369, 374–375) Ezzel szemben Neumann arra helyezte a hangsúlyt, hogy egy alapvetően nemzetiszocialista elmélet hiányában lényeges különbség áll fönn a sztalinizmus és a nemzetiszocializmus között: „A nemzetiszocializmusnak nincs elmélete a társadalomról [...], nincs konzisztens elképzelése annak funkcionálási módjáról, szerkezetéről és fejlődéséről. Meghatározott célokat akar véghezvinni, s egy sor, állandóan változó lépéshez igazítja ideológiai megnyilvánulásait. Az alapvető elmélet eme hiánya különbség a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus között. A nemzetiszocialista ideológia [...] nincs lefektetve fogalmilag meghatározott tantételek sorába.” (Neumann 1984, 67)

Ezzel szemben a fasizmus-vita álláspontjai között köztes helyet foglalnak el Marcuse 1941-ben megjelent értekezései: a „Some Social Implifications of Modern Technology” és a „Der Nationalsozialismus als Gegner Hegels” (a *Vernunft und Revolution* című könyvben jelentek meg). Még ezek mutattak leginkább azon ellentétek föloldásának irányába, melyek az intézetben a nemzetiszocializmusról írt tanulmányok nyomán alakultak ki (vö. Söllner 1979). Marcuse is – akinek már első értekezésében fölbukkannak az 1964-ben az „egydimenziós emberről” megjelent művének központi tézisei –, Horkheimerhoz és Adornóhoz hasonlóan a marxista ortodoxiától való megszabadulásra törekedett, amikor a „technológiai racionalitás” fogalmát (Marcuse 1984, 340) tartalmilag, a modern társadalmat felölelő szellemiségként fejtegetésének középpontjába helyezte. Másrészt azonban, s itt Marcuse metodológiailag inkább a Neumann-féle csoporthoz csatlakozott, a racionalitásnak a célracionális természet fölötti uralom funkcióiként történő abszolutizálása empirikus probléma volt, amit a társadalmi fejlődésből kiindulva kellett magyarázni, s nem valami történelemfilozófiai apriorizmus segítségével (Brunkhorst 1983, 45).

Ha Marcusénak a negyvenes években vallott differenciáló fölfogása érvényre jutott volna az intézetben, mindenképpen a módszertani vita megoldásához vezető perspektívát nyújthatott volna. Jóllehet ez tartalmilag, a *Dialektik der Aufklärung*gal szembeni radikális következetességében nem hagyott kívánnivalót maga után, mindenesetre már képtelen volt kialakítani a fasizmus egységes koncepciójú magyarázatát. Neumann, Kirchheimer és Gurland intézetbe való belépésével végül is megnyílhatott volna annak lehetősége, hogy a Marcuse, Pollock, Horkheimer és Adorno befolyása alatt zajló fasizmus-vizsgálatokat jogi és államelméleti vizsgálódásokkal egészítsék ki, s ezzel a kritikai elmélet részletes, általánosan elismert fasizmus/nemzetiszocializmus-definícióját illetve elméletét bontsák ki. Mindez nem sikerült, a Neumann körüli csoport elemzései kontrér fasizmus-elméletet fejlesztettek ki, habár a társadalomtudományi orientáció és a nemzetiszocializmus tartalmi megítélése alapján inkább a kritikai elmélet régi koncepciójához kötődtek. Ezt az okozta, hogy az empirikus kutatás és a filozófiai reflexió között közvetíteni tudó, átfogó elmélet egyesítő köteléke már rég szétszakadt a negyvenes években. Ami megmaradt, az annyi volt, hogy a fasizmus ismertetőjelei a diktatúra fogalmában sűrűsödtek össze a kritikai elmélet számára, mintegy a kortárs elméletek egyedüli közös nevezőjeként. De ezzel még hátravan a föladat, hogy az interdiszciplináris társadalomkutatás programjának keretein belül helyesen ítéljünk meg egy olyan jelenséget, mint a fasizmus. Olyan föladat ez, mely eredetileg Horkheimer által konceptualizált formájában mindenképp előrevihetné a még ma is megkövetelt, „empirikus és módszereiben pluralista, összehasonlító fasizmus-kutatást” (Wippermann 1983, 206).

(Fordította Czeglédi András)

Irodalom

1 Az *Institut für Sozialforschung* és a „*Zeitschrift für Sozialforschung*” (ZfS) szerzői

- Adorno, T. W., „Über den Fetischcharakter in der Musik und die Regression des Hörens.” In: *ZfS* 7 (1938), 321–356.
- Adorno, T. W. és Horkheimer, M., *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt/Main 1969 (1944).
- Adorno, T. W., Die Aktualität der Philosophie. In: *Gesammelte Schriften Bd. 1*. Frankfurt/Main 1973 (1931).
- Benjamin, W., Theorien des Deutschen Faschismus. In: *Die Gesellschaft* 2 (1930), 32–41.
- Benjamin, W., *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Frankfurt/Main 1977 (1936).
- Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. Hg. v. W. Bonß. München 1983 (1929).
- Gurland, A., „Technological Trends and Economic Structure under National Socialism.” In: *ZfS/SPSS* 9 (1941), 226–263.
- Horkheimer, M., „Bemerkungen über Wissenschaft und Krise.” In: *ZfS* 1 (1932), 1–7.
- Horkheimer, M., „Vorwort zu Meyer/Mandelbaums Aufsatz: Zur Theorie der Planwirtschaft.” In: *ZfS* 3 (1934), 230.
- Horkheimer, M. (Hg), *Studien über Autorität und Familie. Bd. 5 der Schriften des Instituts für Sozialforschung. Forschungsberichte*. Paris 1936.
- Horkheimer, M., „Traditionelle und Kritische Theorie.” In: *ZfS* 6 (1937), 245–292.
- Horkheimer, M., „Montaigne und die Funktion der Skepsis.” In: *ZfS* 7 (1938), 1–54.
- Horkheimer, M., „Die Juden und Europa.” In: *ZfS/SPSS* 8 (1939), 115–137.
- Horkheimer, M., *Kritik der instrumentellen Vernunft*. Frankfurt/Main 1967 (1947)
- Horkheimer, M., *Sozialphilosophische Studien*. Hg. v. W. Brede. Frankfurt/Main 1981.
- Horkheimer, M., *Gesammelte Schriften Bd. 12: Nachgelassene Schriften 1931–1949*. Hg. v. G. Schmid Noerr. Frankfurt/Main 1985.
- Horkheimer, M., *Gesammelte Schriften Bd. 5: „Dialektik der Aufklärung” und Schriften 1940–1950*. Hg. v. G. Schmid Noerr. Frankfurt/Main 1987.
- Kirchheimer, O., „Criminal Law in National Socialist Germany.” In: *ZfS/SPSS* 8 (1939/40), 444–463.
- Kirchheimer, O., „Changes in the Structure of Political Compromise.” In: *ZfS/SPSS* 9 (1941), 264–289.
- Kirchheimer, O., „The Legal Order of National Socialism.” In: *ZfS/SPSS* 9 (1941), 456–475. (Németül: Die Rechtsordnung des Nationalsozialismus. In: Dubiel/Söllner, *Wirtschaft, Recht u. Staat im NS*. Frankfurt/Main 1984, 315–336).
- Löwenthal, L., „Knut Hamsun. Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie.” In: *ZfS* 6 (1937), 295–262.

- Mandelbaum, K. és Meyer, G., „Zur Theorie der Planwirtschaft.“ In: *Zfs* 3 (1934), 228–262.
- Marcuse, H., „Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung.“ In: *Zfs* 3 (1934), 161–195.
- Marcuse, H. és Horkheimer M., „Philosophie und kritische Theorie.“ In: *Zfs* 6 (1937) 525–647.
- Marcuse, H., „Some Social Implications of Modern Technology.“ In: *Zfs/SPSS* 9 (1941), 414–439. (Németül: Einige gesellschaftliche Folgen moderner Technologie. In: Dubiel/Söllner, *Wirtschaft, Recht u. Staat im NS*. Frankfurt/Main 1984, 337–367).
- Marcuse, H., „Der Nationalsozialismus als Gegner Hegels.“ In: *Vernunft und Revolution*. Darmstadt/Neuwied 1982 (1941).
- Meyer, G., „Krisenpolitik und Planwirtschaft.“ In: *Zfs* 4 (1935), 398–436.
- Neumann, F., *Die Herrschaft des Gesetzes. Eine Untersuchung zum Verhältnis von politischer Theorie und Rechtssystem in der Konkurrenzgesellschaft*. Frankfurt/Main 1980 (1936).
- Neumann, F., „Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft.“ In: *Zfs* 6 (1937), 542–595.
- Neumann, F., *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt/Main 1984 (1942/44).
- Pollock, F., „Die gegenwärtige Lage des Kapitalismus und die Aussichten einer planwirtschaftlichen Neuordnung.“ In: *Zfs* 1 (1932), 8–27.
- Pollock, F., „Bemerkungen zur Wirtschaftskrise.“ In: *Zfs* 2 (1933), 81–109.
- Pollock, F., „State Capitalism. Its Possibilities and Limitations.“ In: *Zfs/SPSS* 9 (1941), 200–225. (Németül: Staatskapitalismus. In: Dubiel/Söllner, *Wirtschaft, Recht u. Staat im NS*. Frankfurt/Main 1984a, 81–109).
- Pollock, F., „Is National Socialism a New Order?“ In: *Zfs/SPSS* 9 (1941), 440–455. (Németül: Ist der Nationalsozialismus eine neue Ordnung? In: Dubiel/Söllner, *Wirtschaft, Recht u. Staat im NS*. Frankfurt/Main 1984b, 111–128).

2 Másodlagos irodalom

- Beyme, K. von, *Die Politischen Theorien der Gegenwart*. München/Zürich 1984.
- Bonß, W. és Honneth, A. (Hg.), *Sozialforschung als Kritik. Zum sozialwissenschaftlichen Potential der Kritischen Theorie*. Frankfurt/Main 1982.
- Bracher, K. D., *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte des Politischen Denkens im zwanzigsten Jahrhundert*. Stuttgart 1982.
- Brandt, G., „Ansichten kritischer Sozialforschung.“ In: *Gesellschaftliche Arbeit und Rationalisierung. Neuere Studien aus dem Institut für Sozialforschung in Frankfurt am Main*. Opladen 1981 (Leviathan-Sonderheft 4), 9–56.
- Brandt, G., „Warum versagte die Kritische Theorie.“ In: *Leviathan* 2 (1983), 151–156.

- Broszat, M., *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung.* München 1969.
- Brunkhorst, H., „Paradigmakern und Theoriedynamik der Kritischen Theorie der Gesellschaft - Personen und Programme.“ In: *Soziale Welt* 1 (1983), 22–56.
- Cramer, E., *Hitlers Antisemitismus und die Frankfurter Schule. Kritische Faschismus-Theorie und geschichtliche Realität.* Düsseldorf 1969.
- Dubiel, H., *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung. Studien zur frühen Kritischen Theorie.* Frankfurt/Main 1978.
- Dubiel, H. és Söllner, A. (Hg.), *Wirtschaft, Recht und Staat im Nationalsozialismus. Analysen des Instituts für Sozialforschung 1939–1942 von Max Horkheimer, Friedrich Pollock, Franz Neumann, A. R. L. Gurland, Otto Kirchheimer und Herbert Marcuse.* Frankfurt/Main 1984.
- Erdmann, K. D., „Nationalsozialismus-Faschismus-Totalitarismus.“ In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1 (1976), 457ff.
- Fetscher, I., „Die Ambivalenz des liberalistischen Erbes in der Sicht von Max Horkheimer.“ In: *Max Horkheimer heute: Werk und Wirkung.* Hg. von A. Schmidt und N. Altwicker. Frankfurt/Main 1986, 298–327.
- Fraenkel, E., *Der Doppelstaat.* Frankfurt/Main 1974 (1941).
- Habermas, J., „Die Kritik der instrumentellen Vernunft.“ In: *Theorie des kommunikativen Handelns.* Bd. 1. Frankfurt/Main 1981, 489 ff.
- Habermas, J., „Die revolutionäre Hoffnung ist ortlos geworden.“ In: *Die Zeit* 27. 9, 1985.
- Habermas, J., „Die Frankfurter Schule in New York.“ In: *Philosophisch-politische Profile.* Frankfurt/Main 1985, 411–425.
- Habermas, J., *Der philosophische Diskurs der Moderne.* Frankfurt/Main 1985.
- Hirschfeld, G. és L. Kettenacker (Hg), *Der Führerstaat, Mythos und Realität.* Stuttgart 1981.
- Hofer, W., „50 Jahre danach. Über den wissenschaftlichen Umgang mit dem Dritten Reich.“ In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1 (1983), 1–28.
- Honneth, A., *Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie.* Frankfurt/Main 1985.
- Honneth, A., „Kritische Theorie. Vom Zentrum zur Peripherie einer Denktradition.“ In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1 (1989), 1–32.
- Hüttenberger, P., „Nationalsozialistische Polykratie.“ In: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976), 417 ff.
- Jay, M., *Dialektische Phantasie. Die Geschichte der Frankfurter Schule und des Instituts für Sozialforschung 1923–1950.* Frankfurt/Main 1976.
- Jay, M., „Frankfurter Schule und Judentum. Die Antisemitismusanalyse der Kritischen Theorie.“ In: *Geschichte und Gesellschaft* 4 (1979), 439–454.
- Jay, M., „The Frankfurt School in Exile.“ In: *Perspectives in American History* VI, 348 ff.

- Jay, M., *Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*. Cambridge 1984.
- Kuhn, A., *Das Faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft*. Hamburg 1983.
- Lukács, G., *Die Zerstörung der Vernunft. Der Weg des Irrationalismus von Schelling bis Hitler*. Berlin 1955.
- Mason, T., „Der Primat der Politik. Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus.“ In: *Das Argument* 8 (1966), 473–494.
- Mayer, H., „Die im Dunkel und die im Licht. Die Geburt der Kritischen Theorie und die Zeitschrift für Sozialforschung.“ In: *Die Zeit* 31.10.1980.
- Nauta, L., „Heuristischer Wert und Unwert der Dialektik.“ In: *Die Frankfurter Schule und die Folgen*. Hg. von A. Honneth und A. Wellmer. Berlin/New York 1986, 299–312.
- Nietzsche, F., „Die Geburt der Tragödie.“ In: *Werke in 2 Bände*. Hg. von I. Frenzel. München–Wien 1978.
- Nolte, E., *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus*. München–Zürich 1979 (1963).
- Nolte, E., *Theorien über den Faschismus*. Königstein/Ts. 1984.
- Pütz, P., „Nietzsche im Lichte der Kritischen Theorie.“ In: *Nietzsche-Studien* 3 (1974), 175–191.
- Reichman, E. G., „Max Horkheimer the Jew: Critical Theory and Beyond.“ In: *Yearbook of the Leo Baeck Institute* 19 (1974), 181–195.
- Saage, R., *Faschismustheorien. Eine Einführung*. München 1981.
- Saage, R., *Rückkehr zum starken Staat. Studien über Faschismus, Konservatismus und Demokratie*. Frankfurt/Main 1983.
- Schieder, W., „Faschismus.“ In: *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft II* (1968), 438–477.
- Schmidt, A., *Die Kritische Theorie als Geschichtsphilosophie*. München–Wien 1976.
- Schmidt, A., „Die ursprüngliche Konzeption der Kritischen Theorie im frühen und mittleren Werk Max Horkheimers.“ In: *Die Frankfurter Schule und die Folgen*. Hg. von A. Honneth und A. Wellmer. Berlin–New York 1986, 89–112.
- Schmidt, R., „Nationalsozialismus – ein deutscher Faschismus?“ In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 13 (1985), 41–53.
- Schmitt, C., *Politische Theologie*. Berlin 1922.
- Söllner, A., *Geschichte und Herrschaft. Studien zur materialistischen Sozialwissenschaft 1929–1942*. Frankfurt/Main 1979.
- Wellmer, A., *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*. Frankfurt/Main 1985.
- Wiggershaus, R., *Die Frankfurter Schule. Geschichte-Theoretische Entwicklung-Politische Bedeutung*. München 1986.
- Wilson, M., *Das Institut für Sozialforschung und seine Faschismusanalysen*. Frankfurt/Main–New York 1982.

- Wippermann, W., *Faschismustheorie. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion.* Darmstadt 1980.
- Wippermann, W., *Zur Analyse des Faschismus. Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien 1921–1945.* Frankfurt/Main 1981.
- Wippermann, W., *Europäischer Faschismus im Vergleich 1922–1982.* Frankfurt/Main 1983.
- Wippermann, W., *Die Bonapartismustheorie von Marx und Engels.* Stuttgart 1983b.